

М. ДОЛЕНГО

Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі.

(Літературні взаємовідношення, начерк третій)*)

З «шостого року революційних бурь (1921-го), коли громи вже одлунали і мірний дощ пішов», починається поволі демобілізація не тільки військових частин, але й людської психіки.

Суворо-ніжне, фронтове мистецтво—лірика, з її захопленістю ментом і словом одходить на другий план... самоліквідується. Цього факту сконстатовано, бо він занадто кидався в-вічі не тільки на Україні. Компетентними критиками було проголошено загибель поезії, якої такої. Досить послатися на післямову відомого песиміста В. Рождина в зб. «Октябрь»... (Харк. 1921) та на «Поэзию, как анахронизм» О. Лейтеса...

Загибель поезії було вже не раз анонсовано в історії літератури, що не заважало їй (поезії) існувати, навіть кокетуючи іноді¹⁾ своєю анахроничністю; не загине римований рядок і зараз, хоч може й буде примушений стати на нові рейки. Криза у віршоробстві, як і в кожному другому... виробництві, пояснюється перепродукцією. На мій погляд, ця криза підлягає щонайуважнішому розглядові наукової критики (майбутньої, на жаль), бо вона з класичною ясністю виявляє функціональну залежність одного від одного трьох головних факторів: соціально-економічної ситуації, людської психіки (її реакції на швидкі зміни першого фактору) і форми художніх творів. Скінчився цілий замкнений в собі художній цикл червоно-ідеалістичного мистецтва доби військового комунізму; сучасне мистецтво вже ясно—буде мистецтвом не пи.

І як для першого циклу є характерним, як раз те, що характеризувало першу добу революції: мент, запал, поетичність, так і для другого властиві є протилежні ознаки: час, заспокоєність і прозовість, специфічна прозовість ошадного будівництва, полярно протилежна великим стратам і витратам революційного вибуху.

*) Від редакції. В числі 8 «Ч. Ш.» в статті т. М. Долєнго «До питання про дві системи мови» через недогляд трапилась помилка: на стор. 219 в шостому рядкові знизу замість підпису «Александровський» треба—«Кирилов».

1) «Не минуй страниц пустынных,
где, пестрят одни куплеты,
где цари веков старинных
приютились поэты»...

Сучасні поети, ідеологічно з'єднані з пролетаріатом, уміють не тільки поетично відчувати, але й по марксівському обмірковувати причини зазначених змін.

Зміни ці були для них іспитом і трохи що не загибеллю найкращих надій. Цікаво й своєрідно відбилася негативна ідеалізація непи в уяві поетів-марксистів. Втонули в минулому—«секунди, дні і роки, а з ними і віки»...

«Тільки сняться вокзали, ешелони. Контр-революція (тричі і з трьома кличниками). Ходжу по місту з одрізаною головою. Непі».

«Моя душа—базар в часи військового комунізму!»—роспачливо скрикнув непевних дум Володька в галіфе. А «на Сумській запаштетився гул, на Московській регіт, край міста стогін!» Повернулась—проза.

Перше вражіння було—розгубленість. «Я, колишній регент, стою без дороги». Але автор цитати, Микола Хвильовий, висловився так іменно під першим вражінням і треба зробити до його слів не зовсім малу фактичну виправку. «Регентом» він зробився як раз по непі і завдяки непі. До непи з нього був інтересний лабораторний поет, занадто суб'єктивний за-для того, щоби відіграти організуючу роль регента. Але в поета вистачило поетичності зробитися прозаїком.

В одному місці «Синіх Етюдів» він дає свого нового програму, з непримушено-вишуканою грацісністю звертаючись до «любих читачів»: Ви в лабетах просвітанської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити то є творити... І читач творець, не тільки я, не тільки ми—письменники. Я шукаю і ви шукайте. Спершу від новаторів—і я теж—це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній... Цей третій розділ (наведено трохи що не все) дуже вже імпресіоністичної новели «Редактор Карк» є, до певної міри, ключом од усієї творчости нашого автора, бо в решті решт, хоч воно і є «прийом», як любить зазначати читачеві Хвильовий, а все ж сказано цілком... серйозно.

Про «Сині Етюди» є аж три статті¹⁾ і низка рецензій. Є навіть—не зовсім зрозуміла—відповідь на питання—чому ті етюди сині. Двох зі своїх критиків автор «Синіх Етюдів» мимохіть «спровокував» на властиву йому імпресіоністичність і... безсюжетність.

Проф. О. Білецьким і Якубським сконстатовано паралелізм та почасти впливи на письменника з боку серапіоновського пільняковського інтуїтивного реалізму. Якубський знаходить навіть соціологічне з'ясування цій літературній покривності. Питання про таку спорідненість чи залежність у Хвильового є цікавим з точки погляду виявлення «кваліфікації письменника у всесоюзному масштабі, бо у всеукраїнському він є, безумовно,—новатором. Навіть трохи більше: Хвильовий не стоїть на еволюційній лінії розвитку української прози. Між ним і Винниченком є перерва—прірва, тоді як у серапіоновців був предтечою Ремізов і вони мають патрона—Гофмана. Специфічно-українського селянського етнографізму немає у Хвильового, хоч того добра досить і в хронологічних попередників автора і в його наступників—плугатарів, що тепер «українізують» поволі «імпресіоністичну манеру» першого.

1) «Шляхи Мистецтва», ч. 5. 1923 р., «Червоний Шлях», ч. 1. 1923 р.

О. Білецький каже, що мистецький спокій, якого вимагає та манера, не до характеру нашого художника. Але український імпресіонізм є трохи що не расова риса і так легко обминути її не можна.

У відміну од європейського він якийсь... непосидячий. Наш імпресіонізм є мистецтвом натяків—суб'єктивних і нервових, а зовсім не академічним умінням відокремлювати і підкреслювати якісь певні лінії в натурі. Більшого од наших імпресій гріх і чекати...

«Од пальта одірвався гудзик» сказав колись М. Семенко.—«Ха, ха... це знаменито. Щирість є талант і дуже рідкий»—відповів на це В. Коряк.

Щось од такої широти є і в Хвильового. Він чудово відчуває інтимність, блискуче знає сучасно-міщанський *interieur*. Харківський побут у його передано з документальною об'єктивністю, хоч і суто-суб'єктивним стилем. Тем Хвильовий не шукає, бо все життя є для поета темою, а наш автор є в прозі більшим поетом, ніж у поезії. Ряд стилістичних ознак, що властивими є творцеві римованих рядків, надають своєрідно-капризної ароми етюдам і стилістично відокремлюють їх автора од російських прозаїків. Нагадаю, хоча б незабуте, мабуть, читачем «глухе слово—Ганка». Крім того, автор є людина другої класи *etc.*, що і відбивається на творах... тільки трохи не тим, чого ми років зо три назад чекали од—тоді ще майбутнього—українського пролетарського письменника... Треба зазначити ще одну подробицю—тон твору. В сучасній психології ¹⁾ з'явилось недавно твердження, що для снів людини, з усією багатогранністю їхньою, головна причина характеру і змісту всіх візій полягає в емоціональному тоні, який завжди є непомітно присутнім у людини навіть у глибочині снів її. Так само в глибові художніх візій у Хвильового, виявляючись чи зникаючи, мерехтить постійний емоціональний тон синіх, похмуро бадьорих настроїв, визначаючи собою характер і зміст всіх образів поета, що їх утворено ним з «об'єктивного» матеріялу спостережень. Емоціональний тон, чи—не зовсім точно—настрій автора є, в якості одного з найвразливіших факторів психіки, певним сейсмографом для зворушень соціального ґрунту... тільки завдяки зайвій зворушливості того психичного механізму треба бути обережним, щоби віз на брукові не здався б нам японським землетрусом. Сейсмограф зазначить і те й друге з де-якою різницею в подробицях запису.

Під певним впливом Хвильового виховувалась молодша генерація, яка вже має 1½ роки стажу... плугатарі. Через те, що вони повипускали останніх місяців книжечки оповідань, їх трохи вже можна й розрізняти одного од одного і протиставляти всіх вкупі їхнім попередникам.

В той час, як Хвильовий бере матеріял для своїх спостережень з мійського побуту, з життя, головним чином, інтелігенсько-міщанського, ілюструючи низкою незабутніх типів процес класової диференціяції серед дрібної буржуазії, розклад і пролетаризацію міщанства, плугатарі продовжують етнографічно-селянську традицію української прози. Ця традиція для автора «Синіх Етюдів» уже не своя,—хоч він і є учнем російських фольклористів-етнографів, теж селописців, до певної міри. На селі герой Хвильового з'являється, як чужа, мійська людина. Комуніст Мишко гостює

¹⁾ Напр., Степанов. Психология сновидений. Берлин. «Всеоб. Библ.» 1923.

в Комарівці. Учительки з дитячим будинком на дачі. А над усім і по всьому обиватель, таємна консервативна сила історії, до фізіологічності оголена автором. Найулюбленіша тема—специфічно плугатарська—це селянин у місті, парубок, що кидає села та їде до Харкова—урбанізація села. А ще частіше просто—«ставок і верби». На те воно й «спілка селянських письменників—«Плуг».—Так само і над усім не індивідуалізований обиватель, а селянський майже зоологічний колектив—«громада». Протилежність, таким чином, діаметральна.

Характерна є різниця у відбиванню чисто фізіологічних мотивів. У плугатарів сексуальність, наприклад, відбивається просто, в безпосередньо-традиційних виразах: хлопець тулиться, пестить могутнє тіло (між іншим тіло вже мійський вираз), цілує і мліє. Що при цьому він відчуває, не видно, бо до цієї справи інтелектуальності, розуму немає діла... Чад, незрозумілість, ніжність. Співає кров. «Слова—полова—але кров ніколи не бреше»—каже І. Сенченко. В місті як раз бреше кров і задля тієї брехні знаходять мійські письменники безошадно-фізіологічні вирази, бо мійська еротика засмічена інтелектуальністю, розпустною соромливістю і соромливою распустою. Цій еротичі бракує селянської безпосередньої фізіологічності. Вона хора, вона розкладається згідно всім засадам соціальної патології. Кінець «Кімнати ч. 2» є класичним зразком з цього погляду... Специфічний психоаналіз і огида є незмінними супутниками мійської псевдо-ярости, серед певних соціальних верстов, безумовно... Згідно з правдивою сексуальністю в творах плугатарів, вислов її буває ідеалістичнішим, бо немає змоги психоаналізу в відповідні менти. Але ясно, що проблема «пролетарської еротичи» (було й такої проблеми не так давно поставлено до розв'язання...) не може обмежитись селянською інстинктовністю й потребує якогось певного синтезу між селянською фізіологічністю та мійською інтелектуальністю в рамках певної соціологічної плановості. Шкода тільки, що цю тему не тільки ще не скористовано літературою, але й життям не виконано. В усякому разі—чергове завдання нового побуту... Вже спитав поет з цього приводу у... можливості: хіба в коханні жовтня не може бути?.. Треба зазначити, що в сучасних умовах українська проза спинається на «деструктивних» завданнях, на малюванні негативних боків життя і відповідних тому типах. Конструктивне завдання—революцію в побут—анонсовано й одкладено до позавтраго... Здається, заважає наша стара ідеалістична «закваска», що звикла з трохи підробленою іронічністю роздивлятися на brutальне життя.

Де-які конструктивні натяки кинув Сандро Касьянюк, одержавши за те благословення од редакції набіжчика «Шлямиса», та швидко змовк, не здолавши, очевидячки, технічних труднощів... Стилістична ознака всіх плугатарів—то є з'єднання—механичне чи органічне—українського імпресіонізму, засвоєного через тов. Хвильового, з традиційною ідеалістичністю, про яку було сказано вже зокрема. Теми здебільшого з недавнього минулого: хазяї, бандити, тіло... кров. «Як червоний прапор, сховався місяць. Над селом отари білих пісень...».

Колектив «Плугу» посувається вперед рівнобіжно. Художніше од інших оброблює свої теми І. Сенченко (зб. «На весні»), трохи осторонь стоїть О. Копиленко, цікаво зачіпаючи (особливо в ненадрукованих ще оповіданнях)

фабулу. Має своє обличчя Петро Панч. До великого «полотна» взявся Досвітній з романом «Американці»... На старішому трохи «поколінню» прозаїків лежить тавром попередня символістична традиція з її ідеалізмом. Середню позицію між символистами та головною етнографічною лінією реалізму займає в українській прозі Гордій Коцюба, що спеціалізувався на побуті селянської інтелігенції. В останньому своєму оповіданні він є імпресіоністичним, малюючи у вищезазначеному дусі мійського кохання маненьку романтичну пригоду «Ніни Михайлівни», учительки. «Ніна, Ніночка, Нінуса й Федір з будьоновської братви?! Ха, ха, ха!»—істерично сміється з себе героїня.

Головний герой Коцюби півсимволістичний і півавтобіографічний «Син землі», характерно повертається з міста до села, не знаходячи там щирою притулку своєму «народолюбствові». Це все наближає т. Коцюбу до мійських прозаїків,—мандрівників на селі.

Більше символістичним є талановитий автор «Троєкутного бою»—Косинка. Він чітко малює грамадянську війну в місті, не окреслюючи певних індивідуальностей, даючи революційну динаміку на тлі символістичного обличчя його—вічного міщанина. Але ясно, що зненависть до «міщанина» в Косинки є традиційно-ідеалістична зненависть; вона естетична, бо авторові просто не подобається чомусь блаженно-радісна посмішка на обличчю панському й тільки. Ділового відношення не відчувається. Справляє певне враження одне невеличке оповідання (новела) в збірці «На золотих богах»... Важко позбутися од спомену про вечерю «бандитів» з комуністом, якого вони мають незабаром розстріляти. Цей «ноктюрн» робить тим більше впливу, що головні «жахи» відбуваються вес час дець по-за сценою. А взагалі бандитський екзотизм є неодхильною ознакою сучасної белетристики...

Своєрідний імпресіоністично-символістичний стиль утворив було собі небіжчик Михайличенко. Для нього є характерними капризні бризки побуту серед загалом далекої «на сотні-тисячі миль» од життя задуманости.

В. Гадзінський з великим запалом доводив, що «Блакитний роман» Михайличенка є архитвором українського письменства, а пролетарський поет зазначив у присвяті, що все життя автора того архитвору було—роман блакитний з класою гремів... Павло Тичина бачить «духовними очима», як Чумак і Михайличенко дивляться на нас з далекої планети. «Очі революціонера. Туга»... Requiescat in pace!

Традиції чистого символізму (в українській переробці)... з наших прозаїків підтримує безкомпромісно зараз, здається, тільки Івченко, даючи своєю вишуканістю зайві приводи тов. Грунському виявляти «здоровий хлопський гумор.» Спроби Івченка не позбавлені художности, та чи можуть вони спасти засуджений до загибелі стиль?

Традиційним є у своєму продовженні класичної лінії прози молодий і обдарований письменник Валерьян Підмогильний. Він є одним із тих дуже нечисленних представників нашої сучасної літератури, про кого можна щось балакати зокрема. Підмогильний є пересякнутий інтелектуальністю. Художня проза є для його постійним засобом для розв'язання різних пекучих питань, все тих же традиційних «рокових вопросов», мучитись якими було колись конечним обов'язком інтелігента, починаючи з середніх класів гімназії.

Соціальне, релігійне й полове питання з'являються перед очима Підмогильного іменно, як проблеми цілком не розв'язані.

Він перебуває ще в країні сумнівів та хитань і користується в своїй творчості експериментальною методою, вчиняючи іноді над своїми похмурими героями певну художню вівісекцію. До цього треба додати, що у автора є досвід такого масштабу; що тільки в наші червоні часи й можна його було придбати юнакові. Скарб спостережень у Підмогильного просто зворушуючий і завдяки цьому він тримається анархично-слов'янського погляду на фабулу: все є темою, сходячись на цьому пункті з Хвильовим та й трохи що не з усією сучасною літературою, на жаль.

Техніка Валерьяна Підмогильного виявляє знайомство з класиками європейської прози. Може в Анатолія Франса запозичив він свого скептицизму в тоні твору і свого нахилу до шляхетного, на французький смак, спрощення фрази. Містичний сексуалізм Пшебишевського відчувається іноді в раціоналістичній інтерпретації українського автора: чоловік, як раб статті. Іноді промайне щось спільне з Винниченком, спадкоємцем якого є в українській літературі більше, ніж хтось інший, як раз Валерьян Підмогильний. Інтелектуальність і трохи зарання розвиненість Підмогильного нагадують мені молодого письменника міжреволюційної доби Олексія Плюща (небіжчика). Що до тем своїх, то Підмогильний так само одбиває і те ж саме революційне життя в його побуті, як і раніш згадані автори, роблячи це, правда, під трохи іншим «углом зрення» і без властивих Хвильовому та плугатарям теплих півтонів—різкими чіткими ризиками.

Ось трохи символістичний приклад:

«Він (начальник станції) зрозумів, що кохання продзичало повз його, як потяг і зникло геть як і всі потяги, що проходили коло його станції». В оповіданні, з якого взято уривку, «В епідемічному бараці», схоплено влучно, хоч і трохи з зовнішнього боку психологію та побут. Цікаво кинуті спостереження над коханням сестри Прісі, що хоче визволитись навіщо (експеримент?) «с-під влади ночі», і питає потім:

«Чого ж мені боляче? Я ж сама хотіла й розбила...» Переходова ступінь між фізіологічно-інстинктовним селянським коханням та інтелектуально-фізіологічним мійським сконстатована тут майже з клінічною точністю.

Резігнуючий гімназист Женя мені мало подобався, а побут сучасного села за часів голоду в ще недрукованому творі, екзотичний побут «повстанців» і т. и. мають і художнє і певне історичне значіння, бо вся сучасна белетристика зробиться незабаром історичною, як вдібиток подій великого злону в різних масштабах і проекціях. Поважне місце залишиться тоді й за Підмогильним, тим більше, що він є зовсім молодий і шлях поступу перед ним ростується широко.

На українській, як і на російській літературі, ще й досі лежить тягар анархичного народництва. Один із славнозвісних братів Серапіонових, Лев Лунц, здіймає з цього приводу цілий галас у «Бесіді» (3 ч., 1923 р.).

«Мы провинциалы. И гордимся этим. Гордиться нечего». Головна ознака цієї провінціальності, на погляд Лунца, є відсутність фабули, невміння володіти сюжетом, знемога зацікавити читача темою.

До певної міри ці хиби маскуються тим, що в революційні часи все є темою. Пасивне відбивання життя буде мимохить фабулярним.

В усякому разі, обвинувачення в неконструктивності твору, в анархичній відсутності архітекtonики, в слов'яно-азіатській недисциплінованості з додатком українського пан-ліризму має забагато підстав і у відношенню до нашої сучасної прози.

Але тут треба відокремити де-кількох авторів, здебільшого випадкових белетристів, на творчості яких відбилася західно-європейська традиція цікавого розгортання сюжету. В західному авантурному дусі витримано всі останні белетристичні експерименти пан-футуристів (чи комункуляторців), що робить честь їхньому умінню відчувати дійсність. Правда, це є ще у нас питанням не сьогоднішнього, а завтрашнього дня літератури.

Переважний тон українського ліричного імпресіонізму має свою антитезу в епічному реалізмі, до якого наближається більша частина творів згаданого вже Підмогильного. Де-хто з плугатарів відноситься по тону своїх творів сюди ж, особливо П. Панч.

Сюди ж можна зарахувати белетристичну частину творчості Шкурупія, а з закордонців—Клима Поліщука та Ірчана. Ці всі дбають про фабулу, про розвиток сюжету і в більшості знаходяться під певними західно-європейськими впливами. Але оскільки в сучасній прозі згаданий напрямок займає поки-що другорядне місце, ми обмежуємося в відношенню до нього цими загальними твердженнями ¹⁾.

¹⁾ Ця стаття має бути вступною до характеристик окремих представників сучасної прози...

О. БУРГАРДТ

Співець з бунтарською душею.

4-го серпня 1792 р. народився великий лірик Англії—Персі Бише Шеллі.

Через 30 років, тоб-то 8-го липня 1822 р., знайшов він собі смерть у прозорих хвилях Тосканського моря.

Ми, таким чином, не так давно ще мали соті роковини смерти поета, які, на жаль, пройшли якимсь-то непомітно. Тепер, коли на черзі соті роковини смерти Байрона (+1824), слід було б згадати і про Шеллі, великого співця вольності, приятеля й однодумця Байрона, і по заслузі оцінити його творчість. Мабуть, ніхто з сучасників поета в свій час не міг би нам подати більш-менш докладних відомостей про нього. Тоді як Байрон утворив цілу школу, а вплив його давав себе відчувати навіть далеко по-за межами Англії, Шеллі в свій час ніякою популярністю не користувався і не утворював школи. Твори його не витримували більше одного видання, окрім трагедії «Ченчі», що вийшла була двома накладками.

Але той же самий XIX вік потім по справедливості оцінив Шеллі, настав час, коли знати Шеллі й ставити його вище од Байрона в англійських салонах стало вважатися ознакою доброго тону.

Брандес дуже влучно пояснює це так: «Шеллі надто випередив свій час. Коли проводир іде на двадцять кроків попереду, він ще може потягти за собою юрбу; коли ж він випереджає інших на тисячу кроків, юрба його не помітить і не піде за ним. Кожний літературний цілець може безкарно стріляти в нього ззаду»¹⁾).

І чимало тих стріл сипалося на Шеллі. Всі часописи наперебій його лаяли: бунтар, атеїст, людина глибоко неморальна.

Оскільки ж всі ці обвинувачення були справедливі? Атеїстом (у ті часи це було лайкою) Шеллі сам себе називав, хоча в поезії своїй він являється пантеїстом. Але назвати себе атеїстом означало кинути рукавичку всьому громадянству, а це ж було так у душі Шеллі. Людиною неморальною він був остільки, оскільки його мораль не пристосовувалась до лицемірної, фальшивої буржуазної моралі англійського суспільства. А бунтар! О, цю назву для поета ми цілком приймаємо, як почесний титул. Шеллі, дійсно, був великим бунтарем.

Приятелі Шеллі знали його, як ентузіаста, натуру ніжну і в житті соромливу, як молода дівчина. Він був стрункий, високого росту, з дуже гарно окресленим ротом, золотисто-каштановим волоссям і великими,

¹⁾ Переклад усіх нижче цитованих уривків належить авторові статті.

сяючими, синіми очима. Відомий портретист того часу Мульреді, казав, що неможливо написати портрета Шеллі: «занадто він чарівний». Ця «жорстока, неморальна людина» віддавала всі свої гроші бідним. Коли раз якось-то Шеллі прийшов у село босим, то виявилось, що свої черевики він по дорозі подарував якійсь жінці.

Цей бунтар, «божевільний Шеллі», як його називали шкільні товариші, випускає на 19-му році свого життя анонімну брошуру про «Необхідність атеїзму».

За цю брошуру Шеллі і його приятеля Хогга було викинуто з університетського коледжу. Батько виганяє з хати блудного сина й на перших порах одмовляється підтримувати його, бо син і за 2000 фунтів у рік не хоче зріктися своїх переконань.

Скоро він одружується з 16-тилітньою Гаріет Вестбрук, якої, власне кажучи, по справжньому не кохає. Гаріет, яка була, дійсно, закохана в Шеллі, грала на лицарських почуттях юнака, благаючи його визволити її с-під опеки жорстокого батька. Шеллі вивіз Гаріет у Шотландію і там взяв з нею шлюб.

У 1812 р., коли Ірландія піднесла прапор повстання, Шеллі спішить туди, аби стати до лав борців за вільність, — як політичний агітатор, він виступає на мітингах, виявляє себе блискучим промовцем і розкидає по вулицях прокламації, свою «Відозву до ірландського народу».

У 1813 р. Шеллі випускає в світ свою поему «Цариця Маб». Це критика всього сучасного життєвого укладу й низка міркувань соціально-політичного й філософського характеру, вставлених у ліричну рамку. З боку композиції цей твір невдалий, зв'язок між окремими частинами слабкий. Шеллі пізніш сам визнавав усі хиби цієї незрілої праці. Але поема ця дуже характерна для всього світогляду Шеллі, і тому слід було б на ній спинитися. Шеллі тут користувався такими працями, як поема «Про природу» Лукреція та соціально-політичні трактати Вільяма Годвина.

Основні положення цієї дидактичної поеми зводяться до таких пунктів.

Критика соціального устрою. На світі помічається нерівномірний розподіл благ та обов'язків. Люди, які займаються непродуктивною, або мало продуктивною працею, користуються пошаною і живуть у розкошах, тоді як хлібороб, без праці якого не може існувати світ, той, який годує всіх, майже з голоду помирає. Шахтарі ніколи не бачуть світла денного й працюють для того, аби невеличка жменя трутнів могла раювати й розкошувати. Так невже ж сонце не однаково розливає срібне проміння на палаци й на халупи? Шеллі вимагає рівномірного розподілу праці по-між всіма. Він повстає проти однобокого розвинення самих тільки фізичних або розумових сил. Тільки розумне сполучення одного з другим дасть нам гармонійно розвинену людину.

Бурхливим гнівом вибухає Шеллі проти війни й тиранів. Треба змінити всю систему виховання, яка вже з ранніх років привчає людину гулятися з мечем. Деспот, сидючи у своєму кабінеті, керує, наче маріонетками, юрбою покірних рабів, які для нього тільки гвинти машини смертної, бездушні колеса індустрії. Людина сама собі кує ланцюги, і щастя людськості приноситься в жертву ідеї збагачення окремих націй. Жадоба

слави, яка зводить на полі бою два ворожих війська, ніщо інше, як страшне божевілля.

Разом з тим, Шеллі змальовує нам картину далекого майбутнього. Там, де колись пишався палац тирана, самі лише руїни, що заросли тернами. На спустілих, занехаяних підвір'ях вязниць гуляються діти й зривають квітки; іржа проїла залізо, а купи каміння знов врастають у землю, яка їх породила. Повсюди запанувало вільне життя. У темні склепіння сонце проливає струмені свого світла.

З таким же запалом Шеллі нападає на різні забобони, які породили безліч жорстоких культів і трагічний дуалізм, легенду про бога й диявола.

Суворо критикує Шеллі й ту форму відносин між різними полами, яку встановлено законом.

Закон навіть тоді зв'язує дві істоти, коли вже зникло те почуття, що колись їх лучило між собою. Яке безглуздя!—каже Шеллі: уявіть собі, яким ненависним досягненням на нашу вільність був би закон, який довіку зв'язував би двох приятелів, навіть тоді, коли дружба змінилася б ворожнечею. Оскільки ж тяжчими мусять бути ланцюги кохання, яке далеко більш химерне й примхливе в своїх симпатіях. Постійність не є чесною. Не можна обіцятися завше кохати одну й ту саму жінку, як і не можна поручитися, що й надалі віритимеш у те, у що віриш тепер.

Лицемірна цнотливість, неблазність, яка стала фанатичною ідеєю, котра керує вихованням молоді, руйнує тіло й душу, утворює примусовий celibat і проституцію зі всіма їх наслідками, з ідіотизмом та хворобами, які передаються нащадкам. Людське щастя й примусовий емомент у коханні не можуть уміститися разом.

Далі Шеллі веде проповідь вегетаріанства і, спираючись на Плутарха, доводить, що з природи своєї та будови зубів людина не належить до м'ясоїдних тварин.

Цікавими являються де-кілька уваг що до детермінізму. Людина не має власної волі. Всі вчинки її зумовлюються фактами попереднього життя. Філософ мораліст, якому відомі були б усі мотиви, міг би ставити прогноз відносно майбутніх вчинків якоїсь людини з такою ж певністю, як хемик, що знав наперед, яке тіло утвориться, при з'єднанні тих чи інших елементів.

Усі ці ідеї більш детально були розвинені у коментаріях, які Шеллі додав до своєї поеми.

Можна собі уявити, яке вражіння зробила в ортодоксальній англійській літературі «Цариця Маб», ця бомба, яку поет кинув у багно міщанського кветизму. Може тепер усі ці думки видаються нам трюїзмами, од яких у нас уже оскома, речами, які самі собою зрозумілі, але тоді треба було мати відвагу, щоби їх висловити.

Цей, такий недозрілий по формі й такий радикальний змістом твір надовго зіпсував поетові репутацію, закріпивши за ним прізвисько «автора Цариці Маб».

Ми вже згадували про Вільяма Годвина, політичні переконання якого мали вплив на Шеллі й відбилися в його поемі. Шеллі з ним уперше зустрівся у жовтні 1812 р., а у 1814 він побачився з Мері, 17-тилітньою дочкою Годвина, котра як раз повернулася з Шотландії.

Шлюб з Гаріет був нещасливий, і для Шеллі нетрудно було закохатися у цій чарівній дівчині з злотистим волоссям і карими очима. Він одверто сказав жінці, що більш її не кохає і, змовившись з Мері, таємно покинув з нею Англію. Обоє спочатку вирушили в Париж, а далі в Швейцарію. Через шість тижнів вони знов повернулися до Англії. Вся родина одвернулася од Шеллі, батько Годвін теж неприязно ставився до його.

У 1815 р. матеріальне становище поета значно покращало: після смерті діда йому дістався маєток, якого він відступив батькові, забезпечивши собі щорічний прибуток у 1000 фунтів.

Прогулюючись у Виндзорському паркові, Шеллі написав свій перший дозрілий твір, поему «Аластор»; це—хвала любові людській і догана генію, який живе в самотині, цураючись людських інтересів.

Поетові знов схотілося пошукати щастя в чужих краях, і в квітні 1816 року він разом з Мері (у цей час у неї вже було маленьке немовлятко Вільям) вдруге покидає Англію; він переїздить у Швейцарію і тимчасово оселяється в Семероні, невеличкому передмісті Женеві. Тут Шеллі зустрівся з Байроном. Між поетами скоро зав'язалися приятельські відносини, разом вони їздили у човні і в кінці червня об'їхали озеро. Підчас цієї прогулянки Байрон і написав свого «Шильонського в'язня». В-осени наших вигнанців з зеленого вирію знов потягло до рідного краю. Але в Англії поета ждали нові неприємності. В грудні він довідався про смерть своєї жінки Гаріет, що втопилася в річці. Шеллі був цим страшенно вражений. Родина Вестбрук одмовилася видати йому обох дітей од Гаріет.

Лорд Ельдон поклав на справи резолюцію, що Шеллі не може бути довірене виховання власних дітей з огляду на те, що ідеї, які поет проповідує в своїх творах, суперечать моралі.

Це був знов тяжкий удар для Шеллі. Своє обурення він вилив у двох поезіях, до лорда Ельдона і до сина свого Вільяма.

У грудні 1916 р. він повінчався з Мері.

Про те, оскільки Шеллі випередив свій час, свідчить такий факт: у 1817 році він випустив брошуру про реформу парламенту. Та реформа, яку було переведено лише у 1869 р., тоб-то на 50 років пізніш, відповідає тим поглядам, які поет висловив у цій брошурі.

Щоби правдиво оцінити Шеллі, як політичного поета, треба собі здати справу про тодішній політичний стан Англії.

Доба наполеонівських війн тоді якраз змінилася добою жорстокої реакції. Ще й не змовкли гармати під Ватерлоо, як швиденько під гамір почалась реставрація старих порядків.

Буйно розцвітають релігійний фанатизм, релігійна інтолерантність та грубий шовінізм. Британська держава пригнічує свої колонії, Англія й Шотландія тиснуть Ірландію, і в той же час Англія намагається придушити чоботом Шотландію, аби зберегти гегемонію за собою. У самій же Англії багатий гнітить бідного, і з 30 мільйонів громадян тільки один мільйон має право голосу в політичних справах. Утворюється міцна партія з гаслом: король і церква.

У своєму сонеті «Англія у 1819 році» Шеллі змальовує нам таку картину: старий, сліпий, божевільний король, принци, які, мов п'явки,

висмоктують країну, нарід, який гине в необроблених полях, армія, яка нищить вільність, беззаконний сенат і релігія, книги за сім'ю печатами.

Це все могили, каже Шеллі, з яких має повстати «світосайний привид».

А ознаки того, що цей «світосайний привид» має з'явитися, у той час уже були. У 1816 р. не вродив хліб; голод распорошив по країні народні маси, а в Лейгентерширі робітники погромили фабрики й розбили ткальні варстати. У 1818 р. в Манчестері захвилювалося маса біднішого населення, й відділ кавалерії з шаблями наголо рубав беззбройчий натовп.

Усі ці події відбилися в поемі «Маскарад анархії», де поет закликає нарід стояти міцною стіною, мов суворий, мовчазний ліс, під ударами шабель. Рідні жінки запламують презирством катів вільності. Хай же повстануть пригнічені, бо їх багато, а гнобителів мало. Хай слова їх дзвенять, як загострені мечі, хай кожен сміливо скаже, що він народився вільним.

Правда, не тільки Шеллі, але й поети, так званої, «озерної школи», до якої належали Соуті, Вордсворт і Кольридж, теж підносили свої голоси за вільність, але в їх розумінні вільність була чимсь іншим. Для них вільність була непідлеглістю чужоземному ярму. Таку вільність вони бачили здійсненою в Англії й не бачили її на континенті. Тому вони виспівують боротьбу проти Наполеона, складають гімни борцям за національну незалежність, а також панегирики англійській конституції, яка, на їх думку, має ідеальний політичний устрій. Шеллі не добачав втілення вільності у якій-будь готовій конституції. Він розумів, що і в так званих, «вільних країнах» може панувати тяжкий церковний гніт. Шеллі відчував страшенну потребу мислити вільно, незалежно від догматів церкви і традиційних поглядів, сміло виявити своє «я», бути своєрідним, бути геніальним. Він розумів, що крім абсолютизму існує ще велика класова несправедливість, бо бачив, як у вільній Англії пануючий клас грабував і поневолював нарід, висмоктуючи з нього кров. Тому Шеллі й закликав нарід повстати проти своєрідної тиранії, закликав до класової боротьби.

Нащо, люде, працювати,
Гордим лордам степ орати?
І шовки навіщо ткать,
Щоб тиранів одягати?
Одягати, годувати,
Все життя оберегати.
Трутнів тих, що вас гнітуть,
Тих, що кров лиш вашу п'ють?
Нащо зброю і кайдани
Вам кувати, агличани,
Щоби трутень панував,
Все до рук своїх прибрав.
Чи за це дають вам їжу,
Спокій, захист, теплу хижу?
Защо, люде, в ланцюгах
Муку терпите і страх?

Сієте, а пан збирає,
Ваші скарби загібає:
Шовк, який ти сам зіткав,
Зброю, ту, що сам кував.
Сійте, та не для тирана,
Тчіть шовки, та не для пана.
Власні скарби бережіть,
Куйте зброю—трутнів бить.

Для поетів озерної школи гніт не був гнітом, коли це був ніт англійський, насильство виправдувалось, коли воно одягалось у форми конституційної монархії, виправдувався й обскурантизм, коли це був обскурантизм протестанський.

Шеллі свою ненависть до королів розповсюджує й королів англійських. Він одкидав насильство в принципі, яким би воно прапором не прикривалося, так само як він і релігію одкидав у принципі. Тому Шеллі у своєму сонеті й назвав зрадником Вордсворта, коли поети озерної школи почали прославляти торійський уряд (мимоволі тут напрошується аналогія з соціал-патріотами нашого часу, які у самий критичний мент зрадили пролетарську справу). Тому таким обуренням, таким «священним» гнівом дзвенять гімни Шеллі, у яких він виспівує вільність:

Повстаньте, повстаньте, повстаньте!
Земля вам відмовила в хлібі. Погляньте,
Ту землю вже кров заливає гаряча.
Нехай ваші рани, як очі,
За мертвими плачуть, і плачуть, і плачуть.

Вільність перед очима Шеллі з'являється не в мантиї поміркованої королівської конституції. Для нього вона—богиня, під кроками якої тремтить земля, здригаються скелі, у порох розсипаються міста. Наче буря вогненна, вона проноситься над світом.

Твої зорі ясні—блискавиці в тумані.
Наче буря, ти нищеш усе в одну мить.
Ти заглушуєш рев океану, вулкану.
В твоїм світлі і сонце ясне миготить
І, мов огник маленький, тремтить.

Але в усіх політичних поезіях вчувається голос пророка, який десь за горами, за недосяжними далечинами майбутнього бачить зорю соціальної революції, заграва якої вже заливає край неба, похмурого неба, яке простяглось над змарнілими полями сучасності:

О, твій промінь ясний прорізає тумани,
Із країни в країну летить і сріблить
І сніги верховин і блакить океану.
А раби і тирані—мов тіні нічні,
Іх розвіють світанки ясні.

У 1816 р. Шеллі працює над поемою «Лаон і Цитна», цим «величезним епосом революції і контр-революції», як її називає Дауден. Поему було написано в надто різких тонах; ледве вийшло у світ кілька примірників, як вона вже викликала обурення, і видавець став вимагати од Шеллі де-яких змін. Шеллі де-що змінив, де-що викинув, і поема вийшла у світ під заголовком «Повстання ісламу».

В політичних поезіях Шеллі нас вражає надзвичайно велика кількість алегоричних фігур. Так, в одному «Маскарадї анархії» виступають Облуда з біблією в руках, Чвара на білому коні, забризканому кров'ю, Анархія з вищериними зубами, Надія, божевільна жінка, і Вільність, світосайний привид з червоними крилами, у шоломі, на якому грає заграва нової зорі. Вся громадська поезія Шеллі пересипана такими алегоріями, які врешті втомлюють своєю одноманітністю. Од цих алегорій, які нам так нагадують постаті старої шкільної драми, віє чимсь мертвим, надто схематичним, спадщиною псевдокласицизму. Особливо сучасному читачеві трудно вкласти живий зміст в оці образи, які вже давно примаячилися.

У квітні 1818 р. Шеллі остаточно покидає Англію й переїздить до Італії. Тут, під ясным південним небом, виникають його найкращі твори, його шедеври. Переїзду на південь вимагав кепський стан здоров'я, а до певної міри тут відігравало ролю також бажання забути усі ті неприємності, з якими було зв'язано перебування в Англії, і врешті відпочити на лоні природи. Наступні рядки, може, найкраще передають цей настрій:

Я не хотів би бути царем. Чи завдають
Нам мало клопоту любовнії принади?
Стрімкий і кам'янистий шлях веде до влади,
І бурі, буйні вітри на горі живуть.
О, трону царського собі я не бажаю,
Бо знаю я, ростане він, як тане лід,
Як тільки сонце щастя зійде у зеніт.
Царю! коли б я був тобою, то, гадаю,
Що горя і турботи я б уник:
Я кинув би війну, і клопоти, і чвари;
Од них на Гімалайські гори я б утік
І пас би там свої отари.

Італія з Апенінами й стала для Шеллі цими «Гімалайськими горами». У Венеції він зустрівся з Байроном. Дружба обох поетів увіковічена в поемі «Джуліан і Маддала». Весною 1819 р. Шеллі приїхав до Риму, де почав студіювати античну скульптуру й малярство ренесанса. Цей чудовий рік, *annus mirabilis*, як його називає критика, був найпродуктивнішим з усіх. У цьому році були написані сонет «Озимандія», «Ода до західного вітру», II і III акт «Роскутого Прометея» і трагедія «Ченчі».

Ніхто так не відчував природи й не зливався з нею так, як Шеллі, і коли в житті він був атеїстом, то в поезії він являється чистим пантеїстом—цікаво і тут порівняти Шеллі з Вордсвордом. Вордсворд, як сам Шеллі каже, кохає природу, як духовний євнух, який не осмілюється розв'язати їй пояса, тоді як для Шеллі вона коханка, в обійми якої він кидається, з якою зливається в одне... Для його усе в природі живе.

«В Аласторі» він океан, повітря й землю називає рідними братами. Недарма ж він ще юнаком запаковував свої прокламації у скриньки, аеростати й довіряв їх хвилям та вітру. Своєрідний анімізм пронизує усю його поезію. Кожна стихія живе своїм окремим життям, яке пульсує в унісон з життям всесвіту, і кожна річ відчуває биття цього пульсу. Нас вражає надзвичайне тонке знання природи, особливо рослин, знання, якого ми не зустрічаємо ніде, і яке вражало фахівців-ботаників. З надзвичайною чуйністю він сприймає душу неживої істоти, уміє збагнути єство її. Шеллі ми знаємо, як незрівняного лірика, перу якого належать такі перлини світової поезії, як «Хмара» і «Мимоза».

В «Мимозі» ми з перших рядків почуваємо, як все у Шеллі живе: вітри поять її срібною росою, під сонцем вона розгортає листки, мов вахляр, і знов їх замикає під поцілунками ночі. Кожну квітку влучно окреслено кількома рисами:

Троянда купатись іде після сна,
З грудей покривала скидає вона,
І гола, прекрасна, як німфа, стоїть,
І ластиться вітер до неї, тремтить.
Вакханка-лілея ту чару взяла,
Що місяшнім сяйвом ущерть налила,
І високо вгору її підняла.
І зоряне око до неба звела.

Чисто платонівським ідеалізмом віє од останніх рядків «Мимози». Все на світі міняється, міняємося ми самі, але любов, краса і втіха ніколи не міняються, не вмірають—вони безсмертні. Це і є ті платонівські ідеї, які лежать по-за межами царства мінливих явищ, досяжних нашому спостереженню.

Звідси й радісний оптимізм Шеллі, бо коли на всі речі накинута покривало Майї, то й горе, й зло ніщо інше, як один із узорів на цьому покривалі:

На світі, де люде живуть у борні,
Де люде блукають, немов би у сні,
Де все тільки мрія, мара і омана,
Де самі ми—тіні летючого сна,
Нам тільки лишається віра одна
У те, що і смерти на світі немає,
Що це тільки вітер тумани гойдає.

Та сама ідея проступає і в «Хмарі». Хмара не вмірає, бо смерти немає: вона тільки прибірає різних форм.

Щоб зрозуміти щирість і кришталеву чистоту цього ідеалізму, треба взяти на увагу той факт, що Шеллі цілком одкидав релігію і всю її мітологію загробного життя.

В гаю на березі Арно Шеллі в один із осінніх днів написав свою «Оду до західнього вітру». Вже початок першої строфи з звукового боку нагадує нам віяння вітру. Вітер для Шеллі стає могутнім символом тої сили, що одночасно й руйнує й творить:

О, ти, що всюди вієш, вільний духу,
Ти все руйнуєш і живиш!.

З руїн повстає нове життя, це—улюблений образ Шеллі. Ніщо не вмірає, каже він в «Адонаїсі», елегії, написаній на смерть поета Кітса: творчий подих торкнеться трупа, і з його виростають квіти, наче зорі, які своє сяйво перетворили в пахощі. Тому то осінній вітер з заходу не навіває суму:—поет знає, що за зімою, яку віщує цей вітер, настане весна, і голос цієї весни йому вже вчувається в сурмі осіннього урагану:

Буйний вітре!

Хай буду я, як ти: вогонь і гнів.

Ти засів в'ялих мрій розвій по світу,

Щоб мертвим листям землю оновить,

Розсип, неначе іскри, в дим повиті,

Мої слова, щоби людей збудить.

Мій спів, що вже закланням став лунати,

Пророчим голосом сурми дзвенить:

Поглянь, зима вже проситься до хати:

Весни недовго доведеться ждати.

Осінній ліс—ліра, струни якої перебірає вітер; поет хоче стати такою ж лірою для вітру:

Нехай я лірою своєю стану,

Немов той ліс: я б листя теж губив,

В твою мелодію могутню, п'яну

Струмився б струн моїх осінній спів,

Смутний, проте солодкий.

«Смутний, проте солодкий»,—поет не спроста сказав. Як для Пушкіна «печаль» завше була «светлою», так і для Шеллі сум солодкий. Our sweetest songs are those that tell of saddest thought,—наші найкращі пісні ті, у яких виливається найбільший сум,—каже він у «Пісні до жайворонка».

Цей сум вчувається поетові у криках нічної сови Азіюли, ним овіяні «Станси, писані в околиці Неаполя» і той зимовий пейзаж, занесений снігом, де одинока пташина сумує на голім дереві, а десь вдалені стукотять колеса млина.

Треба зазначити, що вірш у Шеллі надзвичайно музичний: він летиться, як струминець, і ця музичність передається і змістові, утворюючи з музикою сполучені образи:

Моє серце спрагніле, мов квітка зів'яла,

Хай вином зачарованим летиться музика,

Хай сріблестим дощем розсипаються згуки.

Дрібні поезії Шеллі краще характеризують його, як лірика, ніж великі поеми, які часто ростягнуті й мають слабо розвинений зміст.

Прекрасне сполучення високого ліризму з політичними тенденціями ми маємо в ліричній драмі «Роскутий Прометей». Правда, дія надто схематична, в поемі дуже багато монологів, і персонажі нагадують собою персоніфікації абстрактних ідей, але окремі місця обвівають нас надгрітими вітрами найстрімкіших височин натхненного й прекрасного ліризму. I акт «Роскутого Прометей» був написаний ще в жовтні 1818 р., II і III—

весною 1819 р. у Римі, серед зелених руїн Каракалиних Терм. Багато типів перебрав в голові Шеллі, поки не спинився на Прометееві, вступивши таким чином у ратоборство з Есхилом.

Спокійно терпить свої муки Прометей, бо він знає, настане година, яка покладе кінець тиранії Зевеса. Але Шеллі ніяк не міг примиритися з тим, що Прометей врешті схиляється перед Зевесом. У Шеллі Прометей до останньої хвилини залишається непохитним і твердим, як адамантова скеля.

Прометей Шеллі—дух людськості, що страждає під тиранією злого принципу, а Зевес—персоніфікація цього зла, персоніфікація авторитету влади, фальшивої моралі, скам'янілої догми, що ланцюгами скувала вільну думку; він—дух тієї нетерпимості й лицемір'я, заклятим ворогом якого Шеллі був з самих ранніх років.

Драма закінчується небесною революцією, і Зевес гине од руки Демогоргона. Демогоргон—це та революційна сила, яка сторіччями накопичується, щоби врешті прийти до вибуху.

Демогоргон, або Деміург означає творець, ремісник. У Спенсера в «Цариці фей» Демогоргон живе в хаосі; тільки сміливий наважується вимовити його страшне ім'я. Може, Шеллі виводив етимологію цього слова з слів *demos* і *gorgon*, що означає жах, або гнів народній.

Останній акт складається з гімнів, які співають земля, місяць і хори визволених духів. «Ти знищений», співає земля, звертаючись до Зевеса: «спрагніла порожнеча тебе випила, мов чару, яку до дна випиває мандрівник у пустелі».

Місяць радіє, бо зійшла з його обличчя тінь смерті, яка його холодним саваном оповивала; розморожуються моря, тане сніг на горах, шумлять гомінливі струмки; мертва, холодна куля починає зеленіти, і вкривається рясними квітами. Жага кохання проймає й землю, тане холодний шершень, дрібними краплями роса здіймається вгору й аметистовим намистом звисає над морями. Під парамидою своєї тіни тихо колихається земля, залита теплим промінням. Круг сонця вона веде танок, а місяць, закохана дівчина, танцює круг землі, як ті менади, що диким хором танцювали круг келиха, якого високо тримала в руці Агава у Кадмовому лісі.

Чудесний 1819 рік подарував нам ще один твір, трагедію «Ченчі».

Коли «Роскурий Прометей» кульмінаційний пункт ліричних досягнень, то про трагедію «Ченчі» сам Шеллі говорить у передмові: «Коли я писав цю драму, я старанно уникав того, що зветься чистою поезією». Коли всі значні по розміру твори Шеллі слабші з боку композиції і не мають майже ніякої фабули, то тут виявився уже цілком дозрілий талант. Серед творів Шеллі ця трагедія стоїть якось-то окремо. Тут Шеллі переріс самого себе і дав нам зразок твору, що свідчить про ті великі можливості, які закладені були в ньому і яким не судилося розвинути далі. Критика розділилася на два ворожих табори: одні цей твір називали невдалим, інші бачили в йому велику драму на зразок шекспіровських.

Уже одна ця різниця поглядів краще за все доводить нам, що перед нами явище незвичайне. В присвяті до Лей Рента Шеллі пише: «Мої твори, які досі були опубліковані, були нічим іншим, як втіленням моїх власних

уявлень про красу й справедливість. Тепер я вже навчився знаходити в них дефекти, зв'язані з молодістю та нетерплячкою. Ці твори були тільки мріями про те, чим їм треба було бути, або чим вони могли б стати. Драма, що я вам пропоную, уявляє з себе гірку дійсність».

Мандруючи по Італії, Шеллі ознайомився з копією одного рукопису з архівів палаца Ченчі в Римі. Зміст цього рукопису дав йому матеріал для трагедії. Там оповідалося про події, які відбулися у 1599 році в правління папи Климента VIII.

Старий граф Ченчі, блудне життя якого було цілою низкою нечуваних злочинів і попирання закону й справедливості, врешті зненавидив власних дітей і загорівся любовною пристрастю до своєї дочки Беатріче. Молода, прекрасна дівчина, душа якої сповнилась жахом, коли вона заглянула у безодню, яка розчинилася перед нею, після довгої боротьби вступила у змову з братом і мачухою, аби вбити свого тирана. Участь їх у вбивстві скоро виявилась. Винаваті були притягнені до суду, катовані й покарані на смерть, невидлючись на заступництво багатьох впливових осіб. З боку папи це був до певної міри акт помсти, бо він позбавився значної долі своїх прибутків зі смертю старого Ченчі, який дорого купував собі прощу гріхів і право надалі творити безкарно зло. Критика не помиляється, кажучи, що з цією драмою Шеллі вступив на шлях, прокладений Шекспіром. Можна навіть більше сказати: цей твір можна поставити поруч з великими шекспіровськими трагедіями.

Ченчі не є трагічний характер на зразок Ричарда III, у якого зло переплітається з мужністю й величністю. Він у нас викликає тільки жах і огиду.

Ченчі, як і Яго, знаходить дивну насолоду у тому, що творить зло, зло для зла, без усякої іншої мети. Він улаштовує бенкет з приводу смерті своїх синів, він мріє про те як перед кінцем своїм він згребе все своє срібло й золото, образи, дорогоцінні одежі, пергаменти й запалить велике багаття, а в спадщину своїм нащадкам залишить безславне, ганебне ім'я, сплямоване нечуваними й невиданими злочинами. Моторошно-жахливим робиться Ченчі, коли він проклинає дочку за те, що вона не хоче скоритися його бажанням (IV акт). Це місце визначається надзвичайною яскравістю й силою виразу. Тут простий переказ нічого не дасть. Треба самому вчитатися в ці рядки, самому відчуття це наростання вражіння під впливом цілого ряду вміло скомбінованих градацій.

У V акті Беатріче виростає до справжньої героїні. Коли всі товариші її по нещастю, знесилені тортурами, визнають свою вину, Беатріче одна з високо піднесеною головою не хоче її визнавати. Вона держить себе гордо і так вміло обороняє себе, що навіть судді вже починають вірити в її невинність, не дивлючись на всі докази противного. Але папа, суворий і непохитний, вимагає смерті для всіх обвинувачених. Просити його, каже Беатріче, те саме, що просити у мороза, щоби він не вбивав квітів, або у бурі, аби вона не нищила міст.

Психологія Беатріче розроблена чисто по-шекспіровськи, а передсмертний монолог її так нагадує славнозвісний монолог Гамлета *To be or not to be*. Як і Гамлет, вона боїться, що сон небуття буде порушений жахливими сновидами.

Так несподівано умерти, молодою
Пітти в могилу, темну, чорну і холодну;
Лежати у труні забитій і вузькій,
Ні сонця ясного не бачити, не чути
Веселих голосів, не думати про те,
Про що ми звикли думати, що любе нам,
Хоча й сумне! Як страшно! стать нічим... А може...
Спасіть, не дайте же мені збожеволіти!
О, гріх подумати: А що, коли не буде
Ні неба, ні землі, ні бога в порожнечі,
А тільки сірий, темний неозорий простір.
Що, коли все там стане тінню мого батька,
Що, коли його погляд, голос, його дотик
Для мене стануть тим повітрям, що оточить.
І що, коли він сам в тім самім образі
Прийде, в яким мене він мучив на землі,
Він сам з волоссям сивим—зморшки на обличчю—
Мене в свої пекельні обійми схопить,
Свій погляд втопить в мій і у безодню вниз
Мене потягне за собою, вниз і вниз...
... О, ще ж ніхто не повертався,
Щоб нам розкрити таємницю царства смерти.

У 1820 р. Шеллі переїздить до Пізи. У цьому році з'явилися поеми «Чарівниця Атласу», яку Шеллі, немов жартуючи, написав за три дні і «Епісихідіон». 1821 рік дав нам поему «Адонаїс» «елегію на смерть Кітса». У Пізі Шеллі заприятелював з подружжям Вільємсами. У січні 1822 року він пише, що до їх гурту приєднався Байрон, який приїхав з Равенни. Потім прилучився ще Треладні, тип мандрівного лицаря, життя якого було сповнене різних пригод на морі й на суходолі, особа якою дуже зацікавилася подружжя Шеллі. Товариство оселилося в Casa Magni, будинкові, який стояв на самому березі моря, й придбало човна, якого було охрещено «Аріель». Весь вільний час приятелі проводили на морі. Часто Шеллі творив, лежучи на дні човна. Так писалася його незакінчена поема «Тріумф життя». Тому-то човен так часто зустрічається в метафорах і порівняннях Шеллі: на поверхні озера Серкіо човен «спить, а вітрила його згорнені, наче думки під час сну», а в «Роскутому Прометееві» Азія співає:

Моя душа, мов човен зачарований,
Вона, як сонний Лебідь зачиклований,
Пливе на срібних хвилях твого співу.

Ця любов до моря стала для Шеллі фатальною. Одного дня він і Вільємс, повертаючись з Ліворно у Лерчі, були захоплені в морі бурею. Кілька днів ждали жінки в тривозі їхнього повороту. Скоро прийшла звістка, що хвилі викинули на берег два трупи. В одному з них був опізнаний Шеллі по високій, стрункій постаті й по книжечці Софокла та поемі Кітса, які було знайдено у кишені. Байрон, Гент і Треладні постановили спалити його тіло згідно з ритуалами давньої влади. Багаття полили

пахощами, вином та оливним маслом і посипали сіллю. Був чудовий, ясний день. Спокійне море і блакитні Апенини, злотисте полум'я знялося в гору, а круг багаття все кружляла якась маленька пташина, якої ніяк не могли відігнати. Коли тіло майже зотліло, Треладні помітив, що серед плам'яну уціліло серце. Він вихопив з огню цю реліквію, опекивши собі при цьому руку.

Попіл закопали в землю біля пирамидального мавзолею Райя Цестія, а на пам'ятнику було вирізблено: «Персі Бише Шеллі». До цього Мері додала слова «Cor cordium», тоб-то «серце над серцями», а Треладні три рядки з шекспіровської «Бурі»:

Не пропало од його нічого, не вмерло,
Бо солона морська глибочінь
Перетворює все в самоцвіти і перли.

Але серце поета, яке Треладні спас від вогню, Мері, завинувши у шовкові тканини і заховавши між листками «Адоноїса», взяла з собою в Англію.

Такий був останній—посмертний—акорд, яким завершилося життя Персі Бише Шеллі.

ІВ. ТКАЧЕНКО

Літературна спілка Панаса Мирного та Івана Білика. *)

Дуже мало знають у нас Панаса Мирного, творчість його ще й досі остається недослідженою. А сталося це так, по-перше, через те, що письменник до самої своєї смерті (28/І н. с. 1920 р.) не хотів розкрити свого псевдоніма (справжнє прізвище—Рудченко) і не подав ніяких відомостей про своє життя. По-друге, з його творів була надрукована лише незначна частина. В рукописному відділі Полтавського Пролетарського Музею зараз переходяться автографи П. Мирного, що залишилися після його смерті, кількістю до 300 №№.

Користуючись цими автографами¹⁾, я постараюсь хоч в загальних рисах з'ясувати ще й досі мало з'ясовану роль старшого брата—Івана Рудченка (псевдонім—Іван Білик) в житті й творчості Панаса Мирного.

Обидва брати, здобувши невелику шкільну освіту спочатку в Миргородській повітовій школі, а потім у Гадяцькій, і не маючи спроможности продовжувати науку далі (їх батько був бідним казначейським чиновником), примушені були зразу ж після тієї невеликої науки йти на службу й поширювати свою освіту самотужки, впертою працею.

Панас у 14 літ (1863 р.) уже служив писарчуком у Гадяцькому повітовому суді, а потім перейшов до батька в казначейство. Далі служив у Прилуцькому й Миргородському казначействах, переміщаючись на вищі посади.

Року 1879-го Панас переїхав до Полтави й служив там у казенній палаті до самої смерті, більше сорока років.

Іван теж 15-літнім хлопцем (1860 р.) поступив на службу в Гадяцьке казначейство. Він був більше жвавий і енергійніший од Панаса. Під впливом етнографів-гадячан (Драгоманова), у вільні од служби часи почав він робити етнографічні записи з «народн. уст.» і посилав їх до «Полт. Губ. Вѣд.» (1860 р.). Року 1863-го Ів. Рудченко перейшов на службу до Полтави, але службова робота його мало задовольняла. Зібравши трохи грошей, за допомогою професорів Драгоманова й Антоновича підготувався він до вступу в Київський університет (1865 р.) й відвідував лекції на історико-філологічному факультеті, яко вільний слухач. Будучи слухачем університету, Ів. Рудченко продовжував свої етнографічні праці й посилав їх до «Основи» (1862 р.). Тяжкі матеріальні умовини примусили його

*) Редакція в документах заховує ортографію оригіналу.

¹⁾ Висловлюю щире подяку зав. рукоп. відділом Музею—Є. Я. Рудинському за допомогу працювати над автограф. Мирного в сприятливих умовах—І. Т.

покинути університет (1867 р.) і шукати служби. Поступив він у міністерство фінансів і скоро посунувся по службі вгору.

Ів. Рудченкові належать два збірники «Народныя—южнорусскія сказки» 1869 р. і «Чумацкія народныя пѣсни» 1874 р. з цінною науковою розвідкою «Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ». Перекладав він також на українську мову твори Тургенева, писав критичні статті, був поетом—писав вірші: «И. Я. Рудченко былъ выдающимся писателемъ-беллетристомъ, даровитымъ поэтомъ; быть можетъ, поэтическое творчество являлось именно тою сферою, для которой въ его натурѣ имѣлись наиболѣе яркія и богатія задатки»—писала після його смерті Свириденко¹).

Багато й щиро працювали вкупі Панас Мирний та Ів. Білик, особливо за молодих літ, склавши «братську спілку», як написано на одному їх зшиткові.

«Давньому спілникові—Ів. Біликові» присвятив П. Мирний одно з кращих своїх оповідань—«Серед степів» і поезію

Задзвонили в усі дзвони
В нашій Україні,
Що у Білика старого
В дворі неспокійно... і т. д.

Нудьгуючи в глухому повітовому місті, П. Мирний часто звертався до старшого (на 4 роки), більш освіченого брата за порадою й допомогою в справі самоосвіти, і той завше йшов йому назустріч. В своєму ще ненадрукованому щоденнику П. Мирний писав року 1869-го, 5-го квітня: «одержав од брата пошти 2 листи і книжки. Спасибі тобі, мій рідний брате, щирий товаришу, за твою ласку і добре діло!.. Життя моє з дня на день пустіло і глухло і не було мені нічого одрадного для душі, нічого потрібного для мозку; тепер я радію несказаною радістю»...

Перші твори П. Мирного були написані вкупі з Біликом. Під впливом широкого громадського руху 60-х років і народніх пісень Мирний та Білик і собі почали складати вірші в народньому дусі й перекладали на українську мову твори чужомовних письменників. Та й потім увесь час творчість П. Мирного розвивалось або при близькій участі Ів. Білика, або під його «назірцем», як написано ним на де-яких зшитках Мирного.

Ів. Білик завше уважно ставився до творів П. Мирного й старанно їх виправляв.

В кінці поезії П. Мирного:

Гасне місяць Істамбула,
Сходе сонечко ясне...

рукою Ів. Білика написано: «Прелестный переводъ!».

В поезії:

Зіма. Літо. Осінь. Весна.
Зіма. Як дихну я, так ізомре
Листя підо мною...

Ів. Біликом написані 24 і 32 рядки.

¹) «Памяти И. Я. Рудченка», «Кіев. Стар.», 1906, III—IV, стор. 313.

В поезії:

На волі.
Устало сонце з-за діброви,
Туман прогнало у яри...

рядки 49 і 51 виправлені Ів. Біликом, а рядки 50 і 52 написані ним. Внизу його ж напис: «ничего лучше этого стихотворения нѣтъ во всей приходской книжкѣ (цеб-то, в книжці, що зветься «Бухгал. книга о приходѣ госуд. доходов», на якій написано поезії)!

Поезію:

Розмова.
Чого твої очі смутні
Як в-осени небо похмуре...

написано з поправками Ів. Білика.

З поправками Білика написано переклад п'єс Островського «Тепле місце» й «Гроза» і оповідання «П'яниця» й «Морозенко».

Авторство оповідання «За водою» трохи поплутане. В листі до П. Мирного Ів. Білик писав: «ко мнѣ пристають, чтобы я окончилъ и далъ «За водою» или иначе—«За рака». Но теперь у меня до того каждая минута занята, что я положительно не въ силахъ этого сдѣлать. Намѣренъ взять въ Питеръ и въ свободные часы, если только они будутъ, писнуть кое-что¹⁾»...

Року 1883-го оповідання «За водою» закінчено й переписано рукою Білика в окремий зшиток на 92 стор. На останній сторінці підписано «Ів. Білик» і рукою Мирного додано «та П. Мирний».

В 1918 році оповідання «За водою» було надруковано в тій же самій редакції в Л.-Н. Вістнику²⁾ й підписано «П. Мирний», а на авторському примірнику рукою Мирного додано: «і Іван Білик».

З приводу авторського підпису на надрукованому оповіданню «За водою» редакція Л.-Н. В. писала П. Мирному: «Вельмишановний добродію! Дуже рада, що нарешті трапилася нагода від Вас одержати листа і Вам написати, бо на пошту і тепер не можна покладатися.

1) Рукопис «За водою» передаю.

2) Се і для редакції велика прикрість, що власне через недогляд редакційний трапилося так, що під повістю підписано тільки Ваше ім'я, а не поставлено ім'я Вашого брата. Се трапилося через те, що перед друком ніхто не перечитував Вашої повісти (як се робиться з молодими авторами, яким треба була дещо виправляти) і, значить, ніхто з членів редакц. комітету не бачив останньої сторінки, на якій є підпис. А всі знаємо, що повість надіслана «Панасом Мирним», так воно і пішло... З пошаною Нат. Романович Ткаченко»³⁾.

Первісна редакція оповідання «За водою» була написана в 70-х роках П. Мирним. Цією редакцією скористувався Ів. Білик, ніби канвою, значно поширивши це оповідання. Прізвища дієвих осіб Білик замінив своїми.

¹⁾ Цитую з оригіналу, лист з 24/III—82, Київ.

²⁾ VII—VIII—II—43, IX—172—197, і X—8—27.

³⁾ Цит. з оригіналу, лист з 26/IV 1919.

В редакцію Білика увійшло, як епізод, і окреме оповідання П. Мирного «Злодій» (перша назва «Раки») з де-якими перестановками й стилістичними поправками; напр., у Мирного:

— Уляно! Уляно! Де Уляна? Чи нема там Уляни?

— Тут!... Тута,—одгукували люде.

— Скажіть їй, що дитина умерла.—Хай іде у хату.

Народ поторопів, ніхто не двинувся з міста, не промовив слова.

Уляна не чула, репетувала.

— Що ж ви поніміли, прокляті?—крикнула розсержена клішниця і, швидко спустившись з гори, прибігла у гурт...

У Білика це місце так:

— Уляно! Уляно!—гукнула вона.—Де Уляна?! Чи там Уляна?

— Тут... Тута!—одгукнули люде.

— Скажіть їй: хай іде в хату... дитина вмерла!

Люде поторопіли. Ніхто не двинувся з міста, не випустив пари з уст...

— Що ви... поглухли, прокляті?!—скрикнула розсержена Марта, ускочивши у круг людей!..

Білик поділив повість на шість глав і сам написав останню главу.

Але найбільше довелося попрацювати вкупі П. Мирному та Ів. Білику над романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Первісна редакція роману «Хіба ревуть»... написана П. Мирним 1872 року під назвою «Чіпка». Потім цей заголовок закреслено й синім олівцем написано: «Легкий хліб», а в дужках: («Розбишака»).

В тексті дуже багато поправок, приміток і вставок Ів. Білика чорним олівцем, напр.: на 3 стор. вираз: «все равно» Біликом закреслено й виправлено на: «все одно»; вираз «перед Хрещенням» Білик виправив: «перед Водохрестям». На стор. 8-й вираз: «До его-то і поступив Чіпка пастухом» - виправлено Біликом на: «до его-то і став Чіпка підпасачем». На полях 6-ої стор. примітка Білика: «вітати=привітствувать можна тільки зустрічаючись, а не прощаючись». На початку дев'ятої глави, коло закресленої Біликом цифри «IX», написано його ж рукою: «слѣдуетъ заново передѣлать эту главу». І тут же на полях ним накиданий план цієї глави. Починаючи з 57 (оборот.) стор., Біликом закреслено 2½ стор., а на полях пояснення: «нѣтъ, друже, подобныя сцены ужасны. На нихъ набросивши покровъ, все таки ужаснеся. Человѣкъ началъ изъ-за личного и общественнаго горя, а перешелъ въ общественнаго діавола! По моему, всю сцену возможно и должно выпустить. Художникъ не долженъ переступать за черту художественныхъ образовъ и не долженъ оскорблять чувство гуманности въ читателѣ. Между тѣмъ эта звѣрская сцена возбуждаетъ чувство омерзения, а къ действующимъ лицамъ—чувство мести... Довольно: и одного рассказа дѣвочки о случившемся».

Останні 12 сторінок зшитку займають критичні замітки Ів. Білика до цього ж роману. В них докладно розвиваються ті ж самі думки, що і в примітках на полях тексту, дається повні, більш-менш, характеристики дієвих осіб, звертаючи особливо увагу на Чіпку.

Наведу лише уривок з цих критичних заміток: «Всякое общественное явление, а въ томъ числѣ и разбойничество, имѣетъ двѣ стороны

внутреннюю—процессъ нравственнаго паденія челоуѣка—и наружную—общественную. Такъ, по моему, эти двѣ стороны и слѣдуетъ развивать.

Рисуя какую-либо типическую личность, слѣдуетъ ее отгнѣять другими лицами—съ начала до конца, отгнѣять не только въ тѣсномъ кругѣ дѣятельности извѣстнаго типа, но вообще въ томъ широкомъ просторѣ, который мы называемъ общественною жизнью. Вещи познаются по сравненію. Типы—тоже. Между тѣмъ съ Чипкою авторъ справился и отгнѣнилъ его только какъ розбышаку, упустивши челоуѣка. Такъ, ты вывелъ компанію разбойников, его товарищей, которые, при сравненіи съ Чипкою и даютъ ему тотъ героически-звѣрскій образъ, который ты имѣлъ въ виду. Но всѣ они разбойники. А мнѣ, напр., интересно бы знать Чипку челоуѣка. Жизнь его въ семьѣ ты вывелъ (хотя и не развилъ), дѣятельность—тоже; но отношеніе къ другимъ людямъ, кромѣ разбоя, я не вижу. Мало того: я не вижу, какъ люди относились къ разбойнику,—кого онъ выставилъ въ мирной жизни, какъ прототипъ труженика, хотя и ограниченнаго громадянина. Ты, вѣроятно, задавался мыслью: что создало в Чипкѣ идею—житья на чужой счетъ? Ты ее, по мѣрѣ, разъяснялъ. Сначала бѣдность, какъ основа зависти и недоброжелательства къ людямъ; потомъ несправедливость сильныхъ (паны, исторія съ дідомъ) и далѣе—имущественное горе (утрата земли, а особенно Галі) отъ несправедливости властей повело въ шинокъ, а изъ шинка въ комору, ради дружбы; еще далѣе—несправедливости власти и пановъ (крестьянскій бунтъ),—за что невиннаго Чипку (въ этомъ, конечно, отношеніи) выпороли. На себѣ кара и кривда чувствительнѣе, чѣмъ на дідові. Отсюда идея о лжи передъ силою (властью и обществомъ) и идея о мести людямъ за ихъ неправду—и мести преимущественно богатымъ. Сначала мечь по отношенію къ имуществу—кража, грабежи, безъ убійства, а потомъ и убійство... Это внутренній процессъ умнаго, нервнаго бѣдняка Чипки. Но неужели же такая психическая дѣятельность—участь всѣхъ бѣдняковъ? Неужели всѣ они становятся Чипками? Нѣтъ, этого ты не можешь сказать; но объ этомъ ты умалчиваешь. А между тѣмъ, выведенные тобою люди, эти болячки общественныя, сидятъ же на организмѣ, который, хотя и боленъ, но все же существуетъ не средствами Чипки...

Вообще говоря, повѣсть твоя в малор. литературѣ явленіе необыкновенное. Ты, довготелеса гитаро, талантливо бренчишь—и мотивы, самые существенные, схватываешь вѣрно, хотя у тебя не выработана: во-1-хъ, группировка, а во-2-хъ—и преимущественно—техника. Впрочемъ, это вѣдь черновка, да еще такая, за которую я тебя не разъ, читая и не разбирая, предавалъ проклятіймъ. Отсюда слѣдуетъ: 1-е—группировку фактовъ (въ родѣ, напр., бунта и т. п.) обдумать хорошенько и размѣстить въ соотвѣтственныхъ мѣстахъ такъ, чтобы фактъ не торчалъ самъ по себѣ, а служилъ бы необходимою связью событій. 2-е—избѣгать повтореній однихъ и тѣхъ же фактовъ, сопровождаемыхъ одними и тѣми же обстоятельствами, а если ихъ избѣгнуть нельзя, то разнообразить (въ родѣ вторичнаго изгнанія матери изъ дому). 3-е—событія рисовать такимъ образомъ, чтобы они являлись достаточно ясными, со всѣми мотивами,

ихъ произведшими. Но не нужно и передавать кути меду, т.-е. не нужно размазывать и безъ того ясныхъ фактовъ, а, напротивъ, изображать ихъ живо, рельєфно, но безъ утрировки,—какъ, напр., у тебе ужасная сцена рѣзни. Помни, таинственность привлекаєть вниманіє, а вниманіє читателя—это твоя награда. 4-е—у тебе часто образы общіє—небо яснє, голубє, зорі блискучі и т. п. Картины слѣдуетъ, по моему, рисовать широкою кистью (тоже без утрировки и растянутости, свойственной даже Тургенєву), но такъ, чтобы и картина имѣла значеніє и отношеніє къ событію (связь природы внѣшней и вліяніє єя на внутреннее состояніє чєловѣка). 5-е—вообще говоря, у тебе плавность разказа—не обдѣлана: онъ у тебе, помимо иногда неправильной группировки, весь чєго-то конструбатьї. Я говорю о языкѣ. Языкъ у художника непрємѣнно долженъ быть образный—и образы должно употреблєть не въ одномъ только родѣ, сравненїи, какъ почти вездѣ у тебе, а во всѣхъ формахъ...

Ты часто путаєшь имена дѣйствующихъ лицъ. Это недостатки важнє... Ты, повторяю, в малорусской литературѣ явленіє новое—не по прїємамъ, а по мотивамъ. У тебе соціальные мотивы, которыхъ дондеже мы не хотѣли и не умѣли изобразить...»

Розглянувши й виправивши первісний начєрк роману Мирного «Хїба ревуть», Білик написав його конспект, якого Мирний повинен був додержуватись в дальшій роботі. Він же дав і назви главам (всіх 15 гл.), яких не було у Мирного.

Друга редакція роману «Хїба ревуть» написана Мирним відповідно вказівкам Білика, але й тут Біликом зроблено знову чимало стилістичних поправок, вставок, часом значних по розміру, та заміток, закрєслєні й перєроблені цілі сторінки, навіть глави, напр., в 2-й частині роману.

Ів. Біликом цілком написані в четв. част. глави: V—«На громадї», VI—«Земці», а VII-ї—«Хотив лихє» замінєно вступ, ним же закінчєно останню главу.

Другу редакцію Білик розбив на чотирі частини (всіх XXIV гл.) і замінив назви де-яких глав.

Написана друга редакція не пізніше 1874 року, як це видно з датованих прим. Білика.

В «запитаннях» до Ів. Білика з приводу рїжних місць роману в другій редакції Мирний писав:

І часть.

1 глава при теперешней перєстановкѣ утратила свою силу и то вліяніє на читателя, какое она имѣла въ прежней редакції. Вообще же какъ-то скучна, монотонна.

2 глава осталась безъ исправленія и не развита.

3 глава безпорядочна, хотя и лучше первыхъ.

4 глава—и вѣрна дѣйствительности и не лишєна прєлєсти дѣтскаго міровоззрѣнїя.

5 глава, исклєчая ночного мечтанія Чипки, которая отгонитъ чѣмъ-то неестественнимъ, тѣмъ, чєго нѣтъ. Не лучше ли исправить этотъ гнѣвный порывъ до мєсти, гдѣ поставлєнъ крєстикъ карандашєм, т.-є. закончить: «ні ти їх не скориш»...

II часть.

1 глава болѣе ученое этнографическое изслѣдованіе, нежели художественное произведеніе. Не правда-ли?

2 глава, исключая нѣкоторыхъ картинъ, тоже отгонитъ изслѣдованіемъ.

3 глава слишкомъ прозаична и скучна.

4 глава. Не знаю, передалъ-ли я вѣрно хоть тѣнь того солдатского строю, который необходимъ мнѣ для оправданія извращенія Максима и вообще—проглядываетъ-ли дѣйствительная жизнь въ разговорахъ, въ рисовкѣ?

5 глава. Правда—небрежно отдѣлана? Этимъ впрочемъ страдаетъ вся 2 часть.

III часть.

1 глава. Сначала какая-то неловкая спайка частей чувствуется.

2 глава и вѣрна дѣйствительности и болѣе цѣльна, чѣмъ 1-ая.

3 глава. Эта глава новое издѣліе. Удовлетворяетъ-ли Грицько—честная посредственность?

4 глава оставлена почти безъ измѣненія и какъ нѣсколько разъ уже я перечитывалъ и передѣлывалъ, то это мнѣ надоѣло до омерзения.

5 глава. Некоторая неловкость чувствуется при переходѣ отъ одного положенія къ другому,—отъ Чіпки до Мотрі, от Мотрі до Грицька и Христі, правда? Что Грицько удовлетворяетъ тебя, какъ честная посредственность?

6 глава передѣлана по твоему плану, который ты начертилъ. Не слишкомъ-ли идеализированъ Чіпка? Какъ, по твоему, отдѣлка этой главы? Я считаю ее лучшою изъ предыдущихъ. Не пахнутъ-ли обчеркнутые слова на оборотѣ 93 стр. нѣкоторымъ недовольствомъ,—хотя, я думаю, тутъ наиболѣе правду высказалъ... Если признаешь смягчить выраженія, то смягчи. Теперь, что скажешь о снѣ Чіпки?

7 глава. Я думаю послѣднія главы, какъ передѣлка полная, значительно лучше и по самому языку вышли. Или это еще по новизнѣ онѣ мнѣ не пріѣлись?

8 глава осталась безъ измѣненія.

9 глава тоже.

10 глава. Все это, какъ и въ 9, слишкомъ кажись идеализировано.

11 глава. Не лишнее-ли похождение Чіпки къ Сидору? Я долго думалъ оставить его или-жъ выбросить? Оставляю на твое благоусмотрѣніе.

12 глава. Не лишни-ли тѣ ученые разсужденія, которыми обрисовываются отношенія Христі къ Чіпці? Галя—жена? Правда, у ихъ много есть сходного съ Христею, но у Галі чувствительнѣе организація,—она глубже чувствуетъ и шире смотритъ.

13 глава. Я все напиралъ—не слишкомъ-ли идеализирована Галя? Какъ Грицько? Вѣрны-ли они почину? Не лишнее-ли объясненіе на об. 147 и на 148 стр. душевного положенія Галі? Оно какъ-то не гармонируетъ съ общимъ стремленіемъ повѣсти, своимъ болѣе возвышеннымъ языкомъ.

О 14 главѣ я ничего не скажу,—она сама за себя говоритъ. Не лишне-ли прибавленіе въ концѣ о крестѣ?..»

Відповіддю на ці запитання Мирного були» Замѣтки на «Хіба ревуть воли, якъ ясла повні?» Ів. Білика, в якихъ він дає невелику загальну характеристику роману.

Багато праці поклав Ів. Білик і на переписування творів Мирного, а надто роману «Хіба ревуть»... Ним, напр., переписані I и II гл. другої частини роману під назвою «Січовик»; уривок цей призначалося надіслати до редакції «Правди» для друку. Ним же переписана велика частина роману, що був, мабуть, переписаний на 336 стор., бо зберігся оглав і початок.

Є ще й третя редакція «Хіба ревуть»..., але вона переховується в Києві. В третій редакції, очевидно, й було надруковано вперше цей роман.

Як я вже зазначив вище, Білик завше цікавився творами Мирного й перший робив критичні замітки до них.

Про комедію, напр., «Перемудрив» Мирний одержав од Білика таку відозву:... «Попытаюсь—что могу и что в голову придетъ. Я даже залпомъ не въ силахъ былъ прочесть твоей комедіи, а отрывочное чтеніе всегда портитъ впечатлѣніе. Поэтому—не взыщи: чѣмъ богаты, тѣмъ и рады.

Прежде всего я долженъ указать на несоразмѣрность дѣйствій: 1-е—общая характеристика дѣйствующихъ лицъ, а преимущественно Храпка—86 стр.; 2-е—въ садку: молодое поколѣніе играетъ комедію протеста и заводитъ романъ—63 стр.; 3-е—въ хаті Храпка: мошенство адвоката и семинариста и разладъ съ дѣтьми—57 стр.; 4-е—у хаті в Вовка: заговоръ молодого поколѣнія и сила его—49 стр. и 5-е—перемудрив Храпка—33 страницы. Въ особенности несоответственно 1-е дѣйствіе, въ которомъ появляется масса дѣйствующихъ лицъ, съ единственною цѣлю характеризовать Храпка, какъ дряпжку—адвоката: они появляются и исчезаютъ навсегда (вродъ щетинников). Сцены эти прекрасны были бы въ повѣсти; но въ комедіи они излишны. Здѣсь все должно дѣйствовать на протяженіи всей комедіи, а они у тебя не дѣйствуютъ, а характеризуютъ Храпка. Это недостатокъ, хотя исправимый. Нужно сдѣлать контры—тогда выйдетъ сносно.

Обрацаюсь къ дѣйствующимъ лицамъ, я буду послѣдовательно делать замѣтки:

1) Храпка—живое лицо. Прекрасно задуманный и выполненный типъ—старого дряпіги, сутяжника, пристроившагося къ новымъ порядкамъ адвокатуры. Недостатки, по моему, два: а) въ первомъ дѣйствіи, какъ я уже сказаль, онъ не действуетъ самъ, а лишь разговариваетъ съ людьми, которые его характеризуютъ; б) въ остальныхъ—онъ читаетъ слишкомъ длинные монологи. Они превосходнымъ языкомъ написаны: живы, образны, но все-таки они длинные.

2) Петро—сынъ студентъ. Нѣсколько ходулень, мелодраматичень. Образецъ идеала народника, безъ пятнышка и задоринки. Это не Радюкъ—мягкое дряблєе существо, но чєловѣкъ съ головой и характеромъ. Ну, а если онъ чєловєкъ съ головой, то женитьба его на Прісці,—хоть это логически послєдовательно въ комедіи,—въ жизни показываєт, что у этого чєловѣка быть можетъ много чєстности, но мало практического ума. Онъ даже не задумывается надъ тѣмъ, что люди, подѣливши даже работу на черную и бѣлую, сами себя и своихъ присныхъ приспособляють также къ такому раздѣленію. Я еще понимаю: жєребитсѧ хочєтсѧ, простая дѣвка найболѣе удовлетворяєтъ крови; но что она можетъ говорить уму и сердцу?—Ты жєлаєшь выставитъ, что у Петра женитьба—не увлєчєніє, а заключєніє «холодного ума». Но въ такомъ случаѣ—прости мнѣ: дурна Пріська умнѣ такого умнаго героя! Она отбиваєтсѧ отъ брака, сознавая, что она

не соотвѣтствуетъ для той помощи, которой отъ нее ожидаетъ интеллигентный человекъ. Она годится для постели, для кухни; но никакъ не для помощи въ нашей работѣ! Бракъ его съ Пріськой—мелодраматическая или мелокомическая глупость,—для общего хода пієсы совсѣмъ ненужная.

3) Галя и Дуня хорошо задуманы и прекрасно выполнены. Это у тебя, по моему, лучшія лица. Въ особенности мне нравится Дуня—эта первобытная простота и т. п.

4) Пріся—незначительное лицо, вся роль котораго заключается въ томъ, что она «лакомый кусочекъ» для папаша и для сына,—при чемъ глупость дѣлаетъ не папаша, а перехватываетъ это дѣло умница сынъ.

5) Грыцько или провидѣніе—черезчуръ идеаленъ. Право среди щетины не родятся такіе. Тамъ практики, а не идеалисты; а практикъ (всякій) всегда немножко—сукинъ сынъ, иначе и практикомъ не будетъ. Я понимаю его страсть къ Дунѣ; но понимаю и все, что могло быть имъ сдѣлано ради этой страсти, т. е., чтобы ее достигнуть (заемъ Петру и т. п.). Но я не пойму и ты не поймешь, чтобы сынъ щетинника-кулака возвышался до такихъ общихъ понятій, какъ богадѣльни, помощь по пріятельству человѣку разныхъ положеній (Петру) и т. п.—Все это если и могло случиться, но только по одному побужденію—расположить родню, чтобы соединиться съ Дунею.

6) Печарыця—шаржированъ въ объясненіяхъ съ Галею. Слѣдовало бы, чтобы онъ говорилъ человѣческимъ языкомъ, какимъ теперь и говорятъ семинаристы. У тебя же—это Фінтикъ блаженной памяти Котляревського. Много, друже, воды утекло съ техъ поръ и теперешніе «псаломщики» совсѣмъ не то, что прежніе «дяки».

Вообще вся комедія растянута. Играть ее нужно 5 часовъ, а времени (съ 8 до 12) у актеровъ, съ антрактами не больше 3, 3½ часовъ. Крімъ того, растянутость утомляетъ вниманіе. Словомъ, Христа ради, сдѣлай сокращеніе—«тогда комедія хочъ куды!..» ¹⁾

Чимало Білик допомагав Мирному і в цензурних клопотах та в друкуванні його творів: «Въ дополненіе къ твоей радости, сообщу тебѣ, что твоя «Повія» уже вернулась изъ Питера «разрѣшенной»—и сдана въ печать. Молю Бога, чтобы сознательно-умный корректоръ попался» ²⁾.

Отже, можна сказати, що роля Ів Білика в житті й творчості П. Мирного була надзвичайно велика. Білик для Мирного був не тільки рідним братом, а і вчителем і щирим товаришем, що радо допомагав у всіх його освітніх і літературних замірах. Білик робив багато поправок, приміток і вставок у творах Мирного, закреслював і переробляв де-які, іноді значні по розміру місця, писав нові глави, писав критичні замітки, давав характеристики дієвих осіб, робив вказівки що-до мови й композиції творів і т. д. Вкупі з Біликом почалася славна літературна діяльність П. Мирного та й потім увесь час проходила або при близькій участі Білика, або під його «назирцем». Білик був першим редактором і критиком творів Мирного ³⁾.

¹⁾ Ціт. з оригіналу, лист з 18/V—1885, Київ.

²⁾ Ціт. з оригін., лист з 24/III 1882, Київ.

³⁾ Доклад цей був зачитаний у вересні 1923 р. в засіданні літератур. секції Наук.-дослідч. катедри істор. України в м. Харкові—І. Т.

М. ЛЮБЧЕНКО

Міжнародний огляд.

1. МИНУЛИЙ РІК.

Був 1923-й рік роком реакції. Всеєвропейська реакційна хвиля, яка зродилася власне з кінцем попереднього року, на протязі 1923 р. досягає надзвичайного ступня піднесення. Після фашиського перевороту в Італії й приходу до влади консерваторів у Англії — новий рік почався під знаком реакції. Кожний місяць його визначився певною реакційною подією, сукупність яких творила оте коло реакції, що панувало цілий рік у Європі й було розбито лише напередодні 1924 р.

У січні французьке військо окупує Рур. Захоплення нерву німецької індустрії приводить до загибелі господарства Німеччини й до фінансової руїни.

У лютому репараційна комісія відмовляє Німеччині в мораторії, а Лозанська конференція, на яку покладалося стільки надій, перериває свою працю. Французький парламент уділяє Польщі позику на військові потреби в 400 мільйонів франків.

Березень був найнещасливішим місяцем для українських трудящих. Західні хижакі ухвалили східні кордони Польщі. Згідно з цією ухвалою Східня Галичина відійшла до Польщі. Рішення Ради амбасадорів викликало велике обурення на Україні та ноти протесту Радянського Уряду.

У квітні, після 100 днів окупації Руру, франко-бельгійська конференція ухвалила окупацію продовжувати, аж поки Німеччина не прийме всіх вимог переможців.

Місяць травень був добою найбільшого піднесення реакційної хвилі. Починається черговий наступ на Радянську Федерацію. Наступ провадиться з кількох боків. Консервативний уряд Бонар-Лоу й Керзона подає ультимат Радянському урядові. Через два дні після ультимату білогвардієць Конрадівбиває під час поновленої Лозанської конференції радянського делегата т. Воровського. Переможці в імперіялістичній війні Фош і Френч з доручення своїх урядів відвідують Варшаву й Букарешт, де знайомляться з військовим станом бар'єрових країн. В повітрі тхне війною. Під впливом французького візитатора польські реакціонери приспішають з закінченням переговорів про «національну більшість» і, зваливши лівий кабінет Сикорського, захоплюють владу. Кабінет з п'ястовців і ендеків існує аж по грудень місяць.

У червні вибухає реакційний переворот у Болгарії. Буржуазна опозиція скидає уряд Стамбулійського, причому б. диктатора і багатьох його прибічників розстрілюють. Новий кабінет творить буржуазна опозиція на чолі з Цанковим.

Липень приносить зміцнення фашизму. Італійський парламент приймає виборчий закон, згідно з яким партія, що має на виборах перевагу над другою партією хоч на один голос, одержує $\frac{4}{5}$ місць. В Лозані підписано мир з Турцією, який фактично усуває російський вплив на Близькому Сході. Переговори Японії з СРСР перервано.

На серпень—жовтень припадають революційні події в Німеччині, які закінчилися роспорошенням революційних сил та відсуненням справи революції. У вересні реакція в Болгарії й Японії жорстко розправляється з повстанцями. Хвиля подібних розправ проходить в жовтні—листопаді і по Польщі, де зрадництво вождів ППС допомагає реакційному урядові ліквідувати генеральний страйк. В листопаді трудящим СРСР заподіяно важку образу виправданням буржуазним судом убивць т. Воровського.

Усі ці події, що в подробицях освітлено в наших попередніх оглядах¹⁾, свідчать про великий розвиток реакції на протязі усього 1923 р. Вони захитали й міжнародне становище Радянського Союзу, і лише надзвичайно уперта праця нашої дипломатії поруч зі зміцненням нашого внутрішнього стану допомогли СРСР перейти через усі перешкоди реакції й почати новий рік при позитивних авспіціях. Зовсім несподівано для широкого загалу за роком реакції прийшов рік визнання, рік знесення дипломатичної блокади Радянського Уряду.

2. ПЕРША ХВИЛЯ ВИЗНАННЯ²⁾.

Та побідний похід реакції не міг припинити розкладу буржуазного господарства. Вихід Німеччини й б. Росії з світової господарчої системи робив неможливим її напругу. І реакція не тільки не виправдала себе, як господарчий чинник, але цілорічним своїм існуванням блискуче довела неможливість налагодження світового господарства по-за притягненням в кожній країні трудящих шарів, по-за втягненням у загальну систему двох держав, інтереси яких досі ігнорувалися.

Господарювання реакції викликало падіння місцевої валюти навіть по тих країнах, де вона з середини 1921 р. ступнево підносила—в Англії й Італії. З наведених нижче цифр видно, що падіння курсу місцевої валюти припадає як раз на час переходу влади до реакції.

Курс місцевої валюти в доларах.

	Англія	Італія	Франція
Паритет . . .	4,86 дол.	19,30 ц.	19,30 ц.
Липень 1920 . .	3,88 »	5,74 »	8,09 »
Липень 1921 . .	3,62 »	4,50 »	7,80 »
Липень 1922 . .	4,45 »	4,55 »	8,25 »
Січень 1923 . .	4,63 »	4,87 »	6,61 »
Липень 1923 . .	4,61 »	4,34 »	5,89 »

14 січня 1924 р. франк на паризькій біржі упав до 4,38 центів, і Пуанкаре мусив поставити питання про врятування французьких фінансів. Італійська ліра на початку січня 1924 р. коштувала 4,16 цента.

¹⁾ Див. «Черв. Шлях», №№ 3, 6—7, 8 і 9.

²⁾ Конкретні факти міжнародної політики за січень—лютий 1924 р. перенесено в уміщену в кінці огляду «Хроніку міжнародних подій».

Це доволі яскраво малює атмосферу, яка створилася в момент найгострішого напруження реакційної хвилі. Те, що раніш було зрозумілим зі всіх європейських політиків одному Лойд-Джоржеві, тепер повстало грізною передосторогою перед рештою проводирів світового господарства. Минають роки, більшовицький устрій не завалюється, а навпаки—зміцнюється, і дипломатична блокада Радянського Союзу надає лиха лише самим виконавцям її; трудящі ж Союзу почали менш гостро відчувати оту блокаду. Розмір журнальної статті не дає змоги навести даних про руїну господарства всіх великих держав, особливо ж Франції, якій окупація Рура не дала бажаних наслідків і яка примушена була після року хазяйнування в Німеччині піти на переговори з німецькою індустрією. Що правда, від тих переговорів виграла не німецька промисловість, тільки німецькі промисловці, але Франція тим все ж таки визнала свою поразку в Рурі.

Серед буржуазних політиків починає скріплятися думка про кончу потребу нормальних зносин з СРСР і Німеччиною. Коли останню здушили, накинувши їй уряд Маркса, покірний усім бажанням антанти, то зміцнення політичного й господарчого стану Союзу залишило для Європи єдиний вихід—визнання більшовиків *de jure*.

І наприкінці 1923 року—року реакції—Європа власне тільки чекала приводу для поставлення справи про визнання СРСР.

Роллю такого приводу відіграла внутрішня політична зміна в Англії.

Було вже сказано¹⁾, що головним моментом в уряді консерваторів Бонар-Лоу й Болдвіна було відмовлення од агресивної політики відносно Франції. Оскільки таке поступовання було порушенням традиційної політики англійської буржуазії, політики ворожнечі до чергової міцної континентальної держави; оскільки знов-таки в своїй політиці консервативний уряд базувався на непопулярній протекційній системі,—уряд консервативно-партії загинув при першій же зустрічі з своїми виборцями. Разом з правлінням консерваторів мусила загинути і їхня політика невтручання в хазяйнування Франції на континенті, а особливо політика ігнорування Радянського Союзу.

І дійсно, партія, яка перемогла на виборах у Англії, першим пактом свого програму поставила поновлення нормальних взаємин з СРСР. З моменту, коли зробилося відомим про цю перемогу, починається гарячкова боротьба між європейськими дипломатами за право першими визнати більшовиків. Як ті цигане на ярмарку, дипломати Італії, Чехо-Словачії, Франції, Юго-Славії й інших, країв, тримають гроші на руці і, хоча бояться їх передати, але всією своєю істотою виявляють повну готовність до цього.

Реальний політик Мусоліні, про діяльність якого треба сказати, що він затуркану досі Італію поставив на рівень справжньої великої держави—з властивим йому цинізмом перший схопив суть положення. На початку грудня він виголосив у парламенті промову про неможливість відбудувати європейське господарство без притягнення до праці Радянського Союзу. Італійський диктатор заявив, що для Апенинської держави питання про поновлення зносин з колишньою Росією є справою життєвою.

¹⁾ «Черв. Шлях», № 9, стор. 205—207.

— Я, звичайно, не більшовик,— сказав цей політичний нахаба,— але хіба Італії не все одно, звідки мати хліб і ліс?

Цю заяву розглядали, як підготовлення до визнання. Після жвавих дебатів італійська палата величезною більшістю (249 проти 23) вислови-лася за поновлення торговельного договору, підписаного ще в 1921 р. Деля-Торетою й Воровським та в життя не переведеного.

Іншого виходу для Італії не було. Треба встигати захопити позиції, поки на їх не закріпився хтось інший. Країна без власної промисловости, з військовим боргом у 20 мільярдів золотих лір (100 млд. лір паперових); країна, дефіцит якої, по визнанню мінфіна де-Стефані, сягає на 1923-24 р. 2.600 мільйонів лір, мусить визволитись від опікування французького капі-талу, якого дружба довела курс ліри з 12,65 центів (березні 1919 р.) до 4,16 (у січні 1924) Шлях до цього визволення лежить у напрямі на Чорне море—в українському хлібі, донецькому вугіллі й кавказькій нафті. І на захист торговельного договору з СРСР виступили такі велетні італій-ської промисловости, як Тоз, власник величезних паровозомайстерень Мілану, як Оліветі—генеральний секретар союзу промисловців. Флюгер експанзії фашиського господарства звернув од берегів Сени до портів Чорного моря.

Але, зробивши «аванси» більшовикам, Мусоліні ще півтора місяці чекав з визнанням, боячись поспішитись не менш, ніж боявся спізнитись. Таки спізнився, бо заяву про визнання СРСР *de jure* Італійський уряд зробив тиждень після англійського.

Для Франції питання про визнання СРСР набуло життєвого значіння з того моменту, коли виявилася гострота нафтової кризи в світі. Імперія-лістична війна підкреслила значіння нафти, як двигунової сили для флоту. Коли військо при сучасних умовах може служити для ліквідації місцевих непорозумінь між державами, світове панування досягається лише флотом. Для флоту потрібна нафта. Вона потрібна й для промисловости.

Свої нафти Франція не має. Що правда, в її фактичній колонії— Східній Галичині—нафтофа промисловість у значній мірі захоплена Фран-цузьким капіталом (53% продукції і 75% чищення), якого вложено в неї на 717 мільйонів франків, але галицька нафта займає незначне місце в світовій нафтовій продукції: в 1921 р. галицька продукція (35 мільйонів пудів), складала 0,7% продукції Сполучених Держав і 9% англійської про-дукції. Цього замало для здійснення планів всесвітнього панування.

Єдиним місцем, куди може бути спрямована господарча експанзія Франції, після Мосулу є Кавказ, продукція якого в 1917 році сягала 600 мільйонів пудів. І для Франції, яка свою потребу в нафті на 90—95% задовольняє імпортом, питання про визнання СРСР *de jure* другими держа-вами означає загибель отих можливих 600 мільйонів пудів; тому-то з моменту повалення кабінету консерваторів в Англії почалися розмови про визнання серед французьких політиків.

Господарча експанзія Франції саме на Кавказ є для неї зручнішою од усякої іншої. Франція ще не має великого військового флоту, не є морською державою, і тому мусить для здійснення своїх торговельних пла-нів шукати шляхів територіального транзиту. Світова боротьба великих держав сягає такого загострення, що Франція не почуває себе цілком

безпечною в тих сполученнях, де може стикнутися з Англією, як навіть на шляхах до своїх африканських колоній, бо по-за зближенням італо-іспанським бачить того самого свого вікового ворога. Таким чином, для імпорту нафти з Кавказу, в разі визнання Францією СРСР і складення між ними союзу, єдино зручним транзитом є шлях через середульщу Європу, саме через Чехословаччину.

І в світлі можливого союзу Франції з СРСР Чехословаччина набуває ролі важливого чинника, «мосту», як висловився Бенеш, що раніш короткозорих польських політиків зрозумів важливість такої посередницької ролі. Його заява в новорічному експозе з надією на визнання СРСР протягом 1924 р. всіма державами—свідчить про великий державний розум і політичну гнучкість чеської дипломатії. Бо ніхто, як сама Чехословаччина, до останнього моменту плекала надії ліберальної й псевдо-соціалістичної частини російської й української еміграції. Змінився вітер, і чеський флюгер повернувся, як і італійський, на 180°.

Звичайно, жодної приязні до Радянського Союзу в цьому немає. Братство народів існує лише в головах пригноблених мас і на языках гнобителів. Чехословаччина мусить використати своє вигідне положення в середині Європи, свою можливість виявляти господарчу експанзію як у бік Німеччини, так і у бік Балкан. Все говорить за здійснення цих можливостей: і порівнююче висока валюта (1 долар—35 крон), і блискуче поруч з руїною німецьких країн і Польщі господарче становище, з рештою—русофільські тенденції уряду. Зрозуміло, що першим, хто після Мусоліні заговорив про визнання, був Бенеш. Цей холодний розрахунок чеського дипломата, як підстава подібних розмов, виявляється ще в тому, що хоча й Англія, і Італія вже визнали СРСР, Чехословаччина далі гарячих розмов поки що не йде, бо вона будує свою політику виключно на політиці Франції. Коли б Франція знову відмовилась од визнання, зникають мрії про транзит і з'являється небезпека втрати впливу в центрі Європи. Для Чехословаччини визнання Радянського Союзу є потрібним лише в тому випадку, коли останній буде торгувати з Францією. Не буде пожежі, не буде де й рук погріти. Меткий розрахунок досвідченого купця.

Таким самим розрахунком треба пояснити й становище решти держав що-до визнання. Чого чекає, напр., Румунія, коли відкинути небезпеку постановки басарабської справи? Чого чекає Бельгія, що вклала величезні капітали в Донбас? Чого чекають Балтійські держави? Англія й Італія є краями, безпосередньо зацікавленими в зносинах з СРСР, чи краще—зацікавленими в безпосередніх зносинах. Тому обидві держави конкурували в справі визнання й зробили його без застережень, не чекаючи вияснення позицій інших держав. Оте вияснення, безперечно, потрібним є для малих країн, що безпосередніх вигід од визнання Союзу не мають, базуючі свій добробут на транзиті, чи на прибутках своєї фактичної метрополії, якою для більшості їх є Франція. Звідси—приспінення договору Чехословаччини з Францією.

З цієї причини, напр., можна чекати визнання Союзу раніш Югославією, ніж Чехословаччиною, хоча перша заговорила про це пізніше другої: Югославія з моменту складення договору з Італією базується, як другорядна держава, на її господарчій і політичній експанзії.

Перша хвиля визнання проминула. Вона була неминучою, оскільки залежала від політичних змін у Англії. Другої хвилі доведеться зачекати, бо вона залежить од позиції Франції. Але вона теж є неминучою, оскільки політика французької буржуазії підлягає загальним законам, рівновагу яких так несподівано порушила англійська зміна.

3. ПЕРЕГРУПОВАННЯ МАЛИХ ДЕРЖАВ.

Помилкою було б твердити, що Європа тільки наприкінці 1923 року визнала кончу потребу втягнення Радянського Союзу в загально-світову систему. До розуміння такої істини вона пришла ще тоді, коли підтримувала реставраційні плани, коли готувала інтервенції. Адже не якоюсь там тільки зненавистю до нас пояснювалося оте втручання в наші справи.

Було так. На сході Європи виникла влада, якої державна структура усувала всяку можливість поширення господарчого впливу тієї чи іншої з великих держав. Оскільки кожна з них відбудову Європу звязувала саме зі зростом свого власного впливу, виходило, що з точки зору кожної держави Радянська Росія, Радянська Федерація згодом, стояла впоперек на дорозі врятування Європи, своїм лише існуванням робила це врятування неможливим.

Реставраційні плани підтримувалися; Юденичі, Колчаки й Денікіни з Врангелями одержували гроші й зброю як раз у процесі цієї боротьби за врятування Європи: коли більшовики стоять на дорозі, треба їх усунути; коли Юденичі з Денікінами обіцяють не стояти на дорозі, то вони уявляють більш бажану силу для знищення більшовизму. Більшовики доби військового комунізму були небезпекою, не допускали з одного боку чужого господарчого впливу й поширювали, з другого, власний політичний. Значить, треба було провадити з ними боротьбу за всяку ціну, відмовляти їм у визнанні.

І постановка питання про виплату старих боргів була лише одним з засобів цієї боротьби, але не самоціллю. Бо дуже слушно сказав недавно робітничий депутат Кляйнес у англійському парламенті:

— Коли невивплата боргів Радянським Урядом є причиною непоновлення дипломатичних зносин з СРСР, то чому тут перебуває дипломатичний представник Франції? Адже Франція своїх боргів не віддає!

Справа була головним чином не в боргах, а в можливостях для поширення господарчої експанзії. Задля цього майбутні відбудовці Європи почали свої розмови з Радянським Союзом через гармати білих. Коли гармати замовкли, а нова економічна політика відкрила нові широкі шляхи й можливості, почалося стягнення колишньої Росії в світову господарчу систему вже не через гармати й інтервенції, а шляхом визнання.

Свої інтервенціониські плани великі держави здійснювали за допомогою малих країн. Франція утворила в середульщій Європі цілу систему держав, які названо Малою Антантою. Францією ж давалися гроші на озброєння Польщі й Румунії. Англія підтримувала так звані лімітрофи. Такою політикою великі держави плекали зненависть до Радянського Союзу серед малих держав-знарядь, і ця зненависть була досить позитивним чинником боротьби.

Коли політика великих держав несподівано круто обернулася, ті з цих держав-знарядь, які повзяли зненависть за чисту монету, а не як шлях до перемоги господарчої експансії держав-гегемонів, з цього менту мусили загубити своє політичне значіння в Європі. Чехо-Словаччина встигла врятуватися від такої загибелі, для другої ж країни, що була знаряддям боротьби, поворот став неможливим, і вона вийшла з ряду політичних чинників у Європі.

Треба визнати, що взагалі великопанській польській політиці в 1923 р. не пощастило. Коли не рахувати успіху в справі Східної Галичини, то протягом цілого року польська дипломатія мала самі поразки. І найгіршою з тих поразок був провал польського кандидата Скирмунта в Раді Ліги Націй і обрання конкурента—чеського представника Бенеша. Таким чином ще перед кінцем 1923 р. Чехо-Словаччина почала займати місце Польщі в системі французької експансії.

Звичайно, це скоїлося не випадком, а в процесі позалаштункових інтриг дипломатії. Сама Польща своїм добросумлінним виконанням усіх прагнень французького імперіялізму відрізала собі шлях до ролі мирового чинника. Польщу протягом років інтервенції розглядали як військового чинника, як військового виконавця, як європейського жандарма.

Як-що до початку минулого року Польщі щастило мати тимчасові успіхи в галузі закордонної політики, то це пояснювалося зовсім не великими здібностями польської дипломатії. Останній успіх, який вона одержала,—визнання східних кордонів, згідно з яким Східну Галичину передано до фактичного володіння Польщі. Але ми бачили, що Франція зацікавлена в 75% нафтового виробництва Галичини й других джерел нафти до складення договору з СРСР не має. Чи могла б Франція передавати Галичину кому іншому, як не своєму вірному васалові, з яким зв'язана роками боротьби? Справа віддання Галичини ставилася не одного разу, але зривалася небажанням Англії; коли Англія, тимчасово розбита на близькому сході, почала шукати популярності в малих держав, це було використано Францією для відомого рішення 14 березня. Польська дипломатія тут не при чому.

Коли Франція почала передбачати поворот у світовій політиці в бік визнання СРСР і вибухли плани одержання нафти з більш могутніх джерел, вона попросту кинула свою вірну служницю, якої зненависть до більшовиків раз-у-раз розпалювала й використовувала. До того ж і візитація Фоша виявила цілковиту невідповідність і непридатність польської армії до збройної боротьби з більшовиками, а внутрішній розклад польської державности, перманентна зміна кабінетів і важкі міжнаціональні взаємини, підкреслили неможливість базуватися на Польщі для відбудовчої роботи.

З середини 1923 р. Франція випускає Польщу с-під свого впливу. До справи польських фінансів вступає англійський капітал, і заміна в Раді Ліги Націй Польщі Чехо-Словаччиною, очевидно, з'явилася в наслідок рішення Парижу спертися в мировій роботі на здатного для такої роботи співника. А оскільки іншої роботи, крім мирової, зараз не може бути, Польща, як колишній жандарм Європи, мусить загубити всяке політичне значіння і перейти в стан блискучої ізоляваності, залишаючись при

своїй зненависти до більшовизму, що нікому тепер вже користи принести не може, а самій Польщі заподіяла багато ран, спричинившись до розкладу її господарства, позбавленого традиційних ринків.

Політикою зненависти польський уряд так захопився, що прогавив і посередницьку роль Чехо-Словаччини, і мандрівки французьких сенаторів до Москви, і англійські події. Весь час Польща відмовляла Союзові у визнанні, зрушивши це питання з місця лише після поразки консерваторів і заяв Мусоліні. Тільки 13 грудня 1923 р. Польща визнала Радянський Союз, нарешті зрозумівши, що ворожі стосунки її з більшовиками шкодять у першу чергу їй же самій, відсуваючи її міжнародню вагу з другого рангу держав аж кудись у далекий куток. І той самий Дмовський, що колись проголосив, що «Європа кінчається на східних кордонах Польщі», тепер поспішив визнати більшовиків, знаючи, що та Європа знов простяглась аж по Урал, притому — цілком минаючи Польщу. Але сталося це запізно — Польщу одсунуто на рангу болотяної провінції, а її дипломати можуть лише плакати над розбитою макітрою.

І дійсно, досі маємо факт визнання СРСР двома великими державами, з яких кожна скеровує свою експанзію по-за Польшею: Англія через Прибалтику, Італія — через Чорне море. Коли до їх прилучиться Франція, то її експанзія буде скерована знов таки повз Польщу. В подяку за попередню службу Європі в ролі жандарма Польща залишилася при повному занедбанні її господарчих і політичних інтересів. І цілком зрозуміло, що Польщі треба шукати інших шляхів, бо таке занедбання загрожує самій її державності.

Аналогічну майже роль відігравала Румунія, з тією хіба різницею, що гнучкість її дипломатії дозволила їй стриматися від одвертої участі в інтервенції. Румунія так само здійснювала прагнення Парижу, в якого, крім політичних, були й господарчі причини втягнути Букарешт в орбіту свого впливу: та сама нафта. Румунія, як більш од Польщі надійна в державному відношенні держава, користувалася більшою повагою, тому була втягнена в так зв. Малу Антанту. Крім того, шлях з Кавказу на Францію може лежати й через Румунію, через що сучасне становище цієї другої «жертви» французького імперіалізму трохи краще. Проте, зміна позицій Франції й Чехо-Словаччини захитала й положення Румунії в Малій Антанті. Румунії, як і Польщі, доводиться шукати нових шляхів.

Ці шляхи лежать у площині перегруповання малих держав на півдні центру Європи, й прийняття їх мусить викликати перш за все розклад Малої Антанти — союзу, протиприродність якого особливо чітко виявилася в світлі визнання *de jure* Радянського Союзу. Ці шляхи ведуть до підупаду кинутих Францією країв під вплив якогось іншого капіталу.

4. КРИЗА МАЛОЇ АНТАНТИ.

«Коли метою нашого часу є перетворення Європи в купу гною, то французька дипломатія перебуває на правдивому шляху». Так писав у січні ц. р. Лойд-Джорж у статті, присвяченій Франції й Малій Антанті. Англійський політик вбачає в існуванні Малої Антанти загрозу для миру й спокою Європи.

Розбивши Німеччину, Франція, в бажанні зміцнити своє існування над нею на довгий час, утворила в центрі Європи союз з малих держав переможців. У склад Малої Антанти увійшли Чехо-Словаччина, Югославія й Румунія, і раз-у-раз Франція намагалася включити в неї й Польщу. Держави Малої Антанти зв'язані між собою $\frac{2}{3}$ території б. Угорщини й частиною б. Болгарії. Таким чином, цей союз, що існує з 1921 р., базується на ґрунті небезпеки загубити захоплені землі. Офіційно це зветься—захистом договорів у Сен-Жермені, Тріаноні й Нейлі.

Для самої Франції Мала Антанта уявляє добре знаряддя проти Німеччини. В державах Малої Антанти—45 міл. населення, а їх збройні сили нараховують у мировий час по 135—170 тисяч для кожної країни, і на випадок війни ці сили разом з резервами можна довести до 3 мільйонів разом. Для здійснення мілітаристичних планів Франції зо всіх її «європейських колоній», якими фактично є країни Малої Антанти, найбільш придатна Чехо-Словаччина.

Прага знаходиться посередині найкоротшої лінії між Берліном і Віднем. Північний захід Чехо-Словаччини підходить до Рейнського Пфальцу. Париж наказує наступати—і Прага робить три вдари: на Берлін (тільки 250 кілометрів), на Відень, який лежить у 50 кілометрах од чеського кордону, і зрештою маршем на Майн розсікає Німеччину на дві частини. Ось чому, не задовольняючись самим існуванням Малої Антанти, Франція у 1924 р. складає окремий договір з Чехо-Словаччиною.

Але ці імперіялістичні плани розраховано на існування беззахистної Німеччини; вони зовсім не передбачають існування міцного сусіда на сході, сусіда, який не дозволить поширення мілітаризму й імперіялістичних нападів. Не дозволить уже самим фактом свого існування.

У тій же статті, що її цитовано на початку цього розділу, Лойд-Джорж так знушається з планів Франції:

...Замість Росії, Великобританії, Італії й Сполучених Держав вона, яко спільників, здобула собі Чехо-Словаччину, Польщу, Юго-Славію й Румунію. Ось де заховано майстерність її політиків. В разі нової війни між Францією й Німеччиною досить буде одного слова—ні, не слова, тільки жеста—Росії, щоби нейтралізувати акції, принаймні, трьох її нових спільників. І навіть, коли Росія цього слова не скаже, жоден польський, чехословацький чи румунський дипломат не візьме на себе відповідальності за напад свого війська на Німеччину, знаючи, що за ними на незахищених кордонах стоїть величезне російське військо...

Таким чином, коли покладатися на авторитет англійського політика, існування Малої Антанти нікому не потрібне, бо не виправдує тих цілей, які перед нею поставлено: збройного захисту своєї метрополії вона не може зробити.

Та повертаючись до мирових завдань Малої Антанти, так само бачимо цілковиту антиприродність цього союзу. З того моменту, як на обрії європейської політики знову з'явився Радянський Союз, всякі політичні плани й комбінації, в яких не було передбачено його існування, робляться безглуздими. Безглуздя, втіленим безглуздям зробилася й Мала Антанта, як тільки загинули консерватори в Англії і в цілій Європі почалися розмови про визнання.

Недивно, що січнева конференція Малої Антанти в Белграді закінчилася нічим. Питання про стосунки з СРСР було поставлено, але вирішити його не повелось Чехо-Словаччина, обравши для себе роль «мосту» в майбутньому франко-радянському союзі, прагнула позитивного вирішення цього питання. Так само і Юго-Славія, яку на союз з СРСР мусять штовхати і її русофільські тенденції, і її договір з Італією. Але третій учасник Румунія—на союз з більшовиками піти не може. Крім спільних з Польщею причин, у неї є ще питання про Басарабію, якої більшовики не віддадуть. І Мала Антанта фактично покололася. Передбачаючи це розходження, Румунія, як півроку тому Франція, намагалася втягти в М. Антанту Польщу, але, як і тоді, польського представника не було допущено на конференцію.

Криза в Малій Антанті ще загострилася з дня, коли Юго-Славія ввійшла в дружні стосунки з недавнім своїм ворогом Італією і, здається, надовго ліквідувала стару спірку про Фіюме; бо в разі нового збройного конфлікту проміж Францією і Німеччиною тепер уже не можна буде так легко втягти в нього Італію, а тим самим відпадає для Юго-Славії потреба брати участь у конфлікті. Звідси ще раз висновок про безглуздя існування М. Антанти.

Першою піде з цього протиприродного союзу, очевидно, Румунія. Румунський уряд раптом одмовився прийняти військову позику в 100 мільйнів франків, про яку довгий час сам клопотався перед Францією. Зроблено це по домаганню Англії, під вплив капіталу якої переходить тепер Румунія. Англійські впливи почали переважати в Румунії вже давно й це виявилось хоча б у тому, що рівнобіжно з поїздкою Фоша у Варшаву; поїхав у Букарешт Френч.

Кинута Францією Польща також хоче знайти собі чергового хазяїна в англійському капіталі. В Англії часів Керзона були голоси за включення Польщі в англійську комбінацію держав Антисемитизм кабінету Вітоса й робітничі заворушення пошкодили цьому. З моменту грудневих змін у світовій політиці почалися й внутрішні зміни польської політики. Повіяло «лівим» вітром, Польща взяла крен ліворуч, Вітоса замінив невиразний, не дуже правий, і не дуже лівий Грабський, але цього, звичайно, не досить для переходу під протекторат Англії.

Так, Англія доби визнання буде охоче будувати на всякий випадок паркан на заході СРСР—паркан з Румунії й Польщі, але Англія цієї ж самої доби, Англія напрямку «Лондон—Берлін—Москва» вимагатиме від Польщі й перегляду її відношення до Німеччини. Багдадська залізниця, яка має бути збудована між Лондоном і Багдадом, мусить пройти через Варшаву й Букарешт, але вона так само не може оминати Берліна.

Історичний факт виходу СРСР на міжнародну арену тягне за собою низку змін політичних комбінацій, що існують у Європі з часу Версальського миру, не говорячи вже про загрозу, яку цей факт уявляє для самого Версальського договору. Мусить початися перегруповання малих і великих держав. Але це перегруповання не може відбутися без кардинальних змін у середині кожної держави. Ці майбутні зміни ще більш підкреслюють вагу історичного моменту, який переживаємо.

5. ХРОНІКА МІЖНАРОДНИХ ПОДІЙ.

СІЧЕНЬ.

- 1—У новорічній промові чеський прем'єр Бенеш висловив надію, що протягом 1924 р. весь світ визнає СРСР.
- 2—Відкриття національних зборів Греції.
- 5—Б. цар Фердинанд, «балканський лис», повернувся в Софію.
- 8—Відкриття англійського парламенту.
- 10/12—Конференція Малої Антанти в Београді.
- 11—У Греції складено кабінет на чолі з Венізелосом.
- 11—Демонстрація комуністів у Парижі з приводу дорожнечі й проти імперіялізму уряду. Поліція зустріла натовп у 1800 чол. стріляниною Ранені, вбиті.
- 11—Договір між Італією й Юго-Славією про Фіюме. Чекають підписання союзного договору.
- 12—Арешти членів фашиської організації «Р.Р.Р.» (Польські патріоти напоготові) в Польщі.
- 14—На паризькій біржі занотовано падіння франку.
- 14—Почала працю комісія експертів по виясненню платнездатности Німеччини.
- 15—Новий землетрус у Японії.
- 15—Королівська промова й дебати в англійському парламенті.
- 15—На виборах до Національних зборів Єгипту партія національного визволення одержала 90% місць.
- 16—У відповідь на пропозицію Румунії провадити переговори в Зальцбургу уряд СРСР запропонував Одесу.
- 17—Дебати в французькій палаті з приводу падіння франку.
- 20—Початок залізничного страйку в Англії.
- 21—Смерть В. І. Леніна.
- 21—Більшістю 328 проти 256 англійський парламент висловив недовір'я кабінетові Болдвіна.
- 22—Відкриття 2-го Всесоюзного З'їзду Рад СРСР.
- 22—Макдональд творить кабінет. Засідання парламенту відкладено до 12 лютого.
- 24—Розпущено італійський парламент і оголошено нові вибори.
- 25—У Римі підписано союзний договір між Італією й Юго-Славією на 5 років.
- 25—У Парижі Пуанкаре й Бенеш підписали франко-чеський договір.
- 27—Червона земля прийняла тіло Ілліча.
- 29—Закінчення залізничного страйку в Англії.
- 30—Закриття 2-го Всесоюзного З'їзду Рад СРСР.
- 30—Виміна дружніх листів проміж Макдональдом і Пуанкаре.

ЛЮТИЙ.

- 1—Англійський уряд повідомив уряд СРСР про визнання Союзу de jure.
- 1—Розпущено японський парламент.
- 1—Бунт проти англійців у Багдаді. Англійські самолёти бомбардують місто протягом 24 годин.

- 2—Головою Раднаркому СРСР обрано т. Рикова.
- 2—Норвезький уряд обговорює справу визнання СРСР.
- 3—Бельгійський уряд обговорює питання про тимчасову угоду з СРСР до визнання *de jure*.
- 3—Румунські представництва за кордоном повідомили про відмовлення Румунії від французької позики в 100 мільйонів франків.
- 3—Вмер б. президент Вільсон.
- 5—Венізелос подавсь до демісії, відмовившись взагалі від політичної діяльності. Кабінет творить Кафандаріс.
- 6—Праця експертів Ліги Націй по роззброєнню почнеться 14 лютого в Римі, а не в Женеві. До цього спричинився бойкот Швейцарії Радянським Союзом.
- 7—В американській пресі оголошено заяву Лойд-Джоржа про існування таємної угоди між Клемансо й Вільсоном, якою Рейнланд віддано Франції на 15 років.
- 8—Підписано радянсько-італійського торговельного договору. Мусоліні повідомив про визнання СРСР *de jure*. Політичні взаємини вважаються поновленими 3 лютого.
- 8—Більшістю 333 проти 250 французька палата ухвалила особливі фінансові уповноваження для Пуанкаре на 4 місяці.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД.

ОЗИМИЙ ЗАСІВ НА УКРАЇНІ р. 1923/24.

Центральне Статистичне Управління остаточно підраховує зараз площу озимого засіву на підставі відомостей, зданих під час осіннього допиту населення. Рівняючи з попередніми відомостями, відомості остаточні далеко точніші й складено їх за таким же методом, як і торік, що дає можливість порівняння.

Усього підраховано відомості з усіх губернь, окрім Харківської та Київської, й по цих губернях взято попередні відомості. Загальна площа засіву цих окремих губернь характеризується так:

Губерні	Року 1922/23			Року 1923/24		
	Площа засіву в тисячах десятин	% жита	% пшениці	Площа засіву в тисячах десятин	% жита	% пшениці
Лісостепові						
Волинська	327,7	87,2	12,8	329,4	87,2	12,8
Подільська	625,3	72,5	27,5	659,9	71,2	28,8
Полтавська	962,8	80,0	20,0	908,3	81,1	18,9
Харківська	569,1	82,7	17,3	567,8	82,4	17,6
Чернігівська . . .	386,8	96,6	3,4	417,8	95,6	4,4
Всього у 5-ти лісостепових губернях	2871,7	82,0	18,0	2893,2	81,8	18,2
Степові						
Донецька	372,5	89,0	11,0	330,8	85,9	14,1
Катеринославська	1055,9	77,2	22,8	1266,5	66,5	33,5
Одеська ¹⁾	1185,0	56,7	43,3	(1117,0)	52,4	47,6
Всього у 3-х степових губернях. . . .	2613,4	59,6	30,4	2714,3	63,2	36,8
Всього по 8 губ. . .	5485,1	76,1	23,9	5607,5	72,6	27,4
Київська	823,9	0,4	9,6	(861,0)	—	—
Всього по Україні	6309,0	76,4	23,6	6468,5	—	—

Отже виходить, побоювання що до зменшення засівної площі були безпідставні; не зважаючи на несприятливу годину в серпні й вересні, засівна площа не поменшала, рівняючи з минулим роком, більше того—вона збільшилася на 159,5 тисяч десятин, що рівняється 2.5%. Оце збільшення помітно найбільше у степовій смузі—109,9 т. дес., у лісостеповій смузі, додаючи й Київщину, маємо збільшення 58,6 т. дес.

¹⁾ За відомостями осіннього допиту по 3-х округах.

Окрім того характерним є дальший перехід від жита до пшениці. По цілій Україні (окрім Київщини) пшенишний клін збільшився р. 1924 на 201,5 т. дес. що дає 15,9%, в цьому рахункові по степових губернях на 197,1 т. дес., що дає 23,3%.

Стан озимих засівів перед сніговим покровом характеризується такою табличкою (нотатка 1—погано, 2—недобре, 3—задовольняюче, 4—добре, 5—дуже добре).

	1922/23	1923/24	Зміни
Волинь	2,6	3,6	+1,0
Поділля	2,9	3,3	+0,4
Полтавщина	3,5	3,3	-0,2
Харківщина	3,8	3,3	-0,5
Чернігівщина	3,2	3,6	+0,4
Донеччина	3,6	3,0	-0,2
Катеринославщина	4,2	2,8	-1,4
Одещина	4,2	2,6	-1,6
Київщина	3,2	3,8	+0,6
По Україні	3,5	3,3	-0,2

Отже стан засіву в лісостеповій смузі був загалом перед покриттям їх снігом кращий од торішнього, в степовій же смузі—гірший. Пересічний стан по цілій Україні задовольняючий. Беручи ж на увагу великий сніг і рівну зиму без відмін, а також те, що після снігової зими буває звичайно й дощова весна—треба вважати перспективи на урожай добрими.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ ССРР.

Добича камінного вугілля в 1 чверті 1923/24 р. Для камінновугільної промисловості ССРР 1-ий квартал 1923/24 господарчого року дав значне збільшення добичі, рівняючи з тим же кварталом минулого року, при чому найбільше підвищення маємо в Донбасі (про нього докладно в огляді української промисловості). Наша таблиця подає порівнюючі відомості про підсумки добичі камінного вугілля та антрацити по ССРР в мільйонах пудів.

Басейни	Добича бруто			Добича нето		
	Жовтень- грудень 1922 року	Жовтень- грудень 1923 року	Збільш. у % %	Жовтень- грудень 1922 року	Жовтень- грудень 1923 року	Збільш. у 1923 р. % %
Донбас (УГКП і комбінати)	101,7	165,7	63,2	69,2	136,4	97,2
Підмосковн. бас. (залуч. орендов.).	12,5	13,8	10,4	10,4	11,6	11,6
Урал (Кігель і Гемебонськ)	11,7	11,9	1,7	8,7	9,5	9,2
Черембас Трест.	5,6	6,8	21,4	4,5	6,0	33,3
Усього	144,3	211,2	45,7	103,3	174,7	69,0

По всіх басейнах добича побільшала, при чому добича нетто збільшилася значніше, аніж добича бруто (в Донбасі добича нето мало не подвоїлася). Отаке якісне покращання характерне, як для цілої нашої промисловості, так і для інших галузів нашого народного господарства.

Вивіз твердого мінерального палива складає в першому кварталі 1923/24 р. 133,8 міл пуд. проти 108,5 міл. пудів в 1922/23 (збільшення на 23,30%). Зокрема в Донбасі вивіз збільшився 375,1 міл. пуд. в жовтні-грудні 1923 р. до 98,8 міл. пуд. за той же час 1923 р (збільшення—23%).

Однак збільшення вивозу не встигає за збільшенням добичі (що пояснюється не малою вивозною силою транспорту, а браком попиту). Отже лишки палива на 1/І 1924 складали 130,1 міл. пуд. проти 95,6 на 1/І 1923 р. В Донбасі за цей же час лишки палива збільшилися з 86,8 міл. пуд. до 118,2 міл.

Добича нафти в 1-му кварталі 1923—24 р. Продукційні досягнення нафтової промисловості видно з такої таблиці:

Р а й о н и	Добича в міл. пуд.			Буріння в сажнях		
	Жовтень-грудень 1922	Жовтень-грудень 1923	Зміни в 1923 р. у %	Жовтень-грудень 1922	Жовтень-грудень 1923	Зміни у %
Баку	50,0	61,6	+23,2	2440	8175	+ 234
Грозний	24,0	21,2	-16,5	667	4580	+ 587
Емба	2,2	1,7	-22,7	2	56	+2700
Усього	76,2	84,5	+10,9	3109	12812	+ 313

Таким чином виходить, що в Баку добич нафти збільшилася, в інших же районах зменшилася, та найміцніші основи нафтової промисловості видно з великого збільшення буріння, що по всіх районах збільшилося пересічно більш, як в чотири рази. З цього виходить, що нафтова промисловість що далі робиться міцною.

Швидке оздоровлення важнішого району добичі нафти—Азнафти (Баку) видно з таких відомостей: усього здобуто за 1 квартал 1920/21 госп. року—35,3 міл. пуд., в 1921/22 р.—41,9 міл., в 1922/23 р.—51,2 і в 1923/24 р. 63,6 міл. пуд. (залучаючи й кустарну добич). Буріння ж, рівняючи з р. 1920/21 збільшилося в 45 разів. Приладдя одремонтвано, значно підвищилася зарплатня, збільшився зв'язок із заходом то-що.

УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ В 1-й ЧВЕРТІ р. 1923/24 ¹⁾.

(Загальна характеристика).

Наше народне господарство розпочало 1923/24 господарчий рік, будучи значно міцнішим і значно підвищивши виробничі можливості. Однак занижкий ще коефіцієнт корисної дії промисловості, а найбільше великі витрати на відбудову зруйнованого під час війни та революції оборотного капіталу, викликали значне підвищення цін на промкрам. Під той же час ціни сільсько-господарських продуктів у зв'язку із значним зростом продукції, а також завдяки цілій низці інших умов (виплата податку натурою, або ж, принаймні, в хлібних одиницях) значно знизилися рівняючи з довійськовими. Оце пірвало зв'язок міського й сільського ринку, створило відомі «ножиці», викликавши важку для нашої промисловості кризу збуту продуктів.

Ціла перша чверть р. 1923/24 проходить під гаслами боротьби з «ножицями» й кризою збуту. Боротьба ця завершується, як ми побачимо далі, цілковитою перемогою, та все ж таки наше міське господарство вийшло з цієї боротьби дуже послабленим: зупинилося дальше зростання виробництва, де-які навіть галузі скорочено, рівняючи з жовтнем місяцем, хоча все ж таки, беручи всі галузі, продукційність нашого народнього господарства за першу чверть 1923/24 значно перевищує продукційність першої чверти минулого року. Потім того погіршало фінансове становище в зв'язку з підвищенням ціни на продукти с. г. та збільшенням заробітної платні, одночасно зі зниженням цін на промкрам.

¹⁾ За попередніми відомостями ВРНГ УСРР.

Однаке криза збуту дала й багато позитивного, змусивши наше міське господарство підтягнутися, поліпшити свою роботу, підвищити якість продукції, знизити накладні видатки, удосконалити калькуляцію та налагодити зв'язок з безпосереднім споживачем.

Виходить, що криза збуту загалом підготувала ґрунт і створила умови для дальшого розвитку нашого народного господарства.

Зараз маємо такі дві передумови для цього розвитку: 1) грошева реформа, що має значно збільшити наш крамооборот, особливо з селом; 2) визнання ССРР Англією, Італією та іншими державами, що збільшить наш крамооборот із закордоном і допоможе притягненню чужоземних капіталів.

1. КАМ'ЯНОВУГІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ ДОНБАСУ.

Рух продукційности Донбасу за першу чверть 1923/24 року характеризується такою таблицею:

Загальна добича вугілля й антрациту в міл. пуд.

Підприємства	Жовтень	М і с я	Грудень	За 1 квартал	За кварт. ц лень— вересень 1923 р.	Жовтень, грудень 1922 р.
Донвугілля	44,2	47,1	44,1	135,4	98,7	85,7
Комбінати	9,6	10,4	10,3	30,3	19,8	16,1
Орендов. пром. і дрібні копальні	8,1	6,4	5,7	20,1	21,4	5,4
Усього	61,9	63,9	60,1	185,9	139,9	107,2
Вартість продукції в міл. карб. за довійськ. цінами	6,2	6,6	6,0	18,6	14,0	10,7

Отже загальна добича Донбасу держиться в 1 чверті 1923/24 року загалом на одному рівні, проти першого кварталу минулих років, коли добича зростала з кожним місяцем. Остання добича Донбасу є рекордною й перевищує добичу жовтня—грудня минулого року на 77% і добичу останнього кварталу минулого року (липень—вересень) на 33%.

Ще значніше збільшилася добича нето, досягши за відчитний квартал 136,4 міл. пуд. проти 94, 3 міл. пуд. за попередній квартал і 69,2 міл. пуд. за 1 квартал 1922/23 року. Збільшення складає таким чином відповідні 45% і 95%. Разом зі збільшенням чистої добичі зменшується в % відношенні й витрати на власні потреби. Ці витрати складають за 1 чверть р. 1923/24 18% загальної добичі проти 20% за минулу чверть і 22% за 1 чверть 1922/23 р.

Поруч із зростанням чистої добичі спостерігається й поліпшення якості здобутого палива—покращали очистка та сортування і в останні часи де-які марки донецького палива не згірше за англійські.

Скорочення зростання добичі викликано, як звісно, кризою збуту, що її пережив Донбас останніми місяцями. Криза ця визначається тим, що в минулих роках, в часи продукційних криз, наше народне господарство поступово пристосовувалося до інших видів палива, головним чином до дрів та нафти. Однак ж безладне й хижацьке вирубування лісів в роки громадянської війни ставить перед нами завдання загальнодержавного значіння—найбільше звизити використання дров'яного палива. З другого боку, виявляється, що нафту корисніше вивозити закордон. Звідси й завдання—замінити дрова й нафту вугіллям.

Незначна мінералізація нашого паливного бюджету викликала безупинне зростання запасів донвугілля. Вивіз вугілля та антрациту складав у 1-му кварталі р. 1923—24 98 міл. пуд. проти чистої добичі в 136 міл. пудів. Отже запаси цілого Донбасу досягли величезної цифри в 130 міл. пуд.

У січні, в зв'язку із запасами, вивіз іще зменшився і запаси збільшилися. Це змусило наші державні органи вжити спішні заходи для ліквідації кризи збуту.

Конкретно, захожуються навколо:

1) Найкращої мінералізації паливного балансу залізниць. Опір збоку залізниць (що мав підставою дорогі ціни на донпаливо) тепер, в зв'язку зі зниженням цін і вигідними умовами реалізації, майже зовсім зник.

2) Збільшення споживання донпалива ленинградською промисловістю, що до цього часу користувалася імпортом англійським паливом.

3) Збільшення споживання донпалива комунальними підприємствами, дрібною промисловістю, домоуправліннями. Тут найбільшу має відіграти роль впорядкування торгу зниження цін та можливість кредиту.

4) Збільшення споживання донвугілля неукраїнськими споживачами, інакше кажучи, збільшення радіусу збуту. Для цього знижуються тепер залізничні тарифи на великі віддалення. До цього ж часу 92% всього вугілля перевозилося на віддалення не більше, як 1000 верстов.

5) Нарешті, коло вивозу донпалива. За останній час проектується замінити безпосередній вивіз вугілля, що не витримує значних віддалень, вивозом чавуну й коксу, збільшивши продукцію їх. Це має збільшити продукцію нашої рудної й металургійної промисловості, здешевити ціни на неї, а також сприятиме загальному зміцненню становища цілої нашої важкої промисловості.

2. РУДНА ПРОМИСЛОВІСТЬ (ЮРТ).

Добича залізної руди й марганцу за 1 квартал р. 1923/24 характеризується такою таблицею (в тис. пуд.).

Р у д и	М і с я ц і					
	За р. 1923					
	Жовтень	Листопад	Грудень	Жовтень— грудень 1923	Липень— вересень 1923	Жовтень— грудень 1923
Залізна	922	935	977	2834	3921	1508
Марганцева сира	725	704	719	2148	1882	1096
Збагачена	420	382	361	1163	1189	758
Вартість продукції в тисячах карбованців по довіськових цінах	199	158	146	503	560	279

Рівняючи з минулим кварталом, добича залізної руди знизилася на 29%, хоч вона все ж таки на 86% більш від добичі 1 чверти минулого року. Добича марганцевої руди у відчитнім кварталі збільшилася також, рівняючи з минулим кварталом. Загальна вартість продукції Юрту перебільшує звиш, як удвічі, вартість продукції 1-го кварталу 1922/23 року.

Збут залізної руди стоїть в середньому на одному рівні. Ціни де-що знизилися. Відкриття шляху до італійського ринку мусить посунути далі зростання продукції.

3. БАХМУТСЬКА СОЛЯНА ПРОМИСЛОВІСТЬ (БАХСІЛЬ).

Продукція Бахсоли з кожним місяцем відчитного кварталу дуже знижувалася. Не зважаючи на це, Бахсіль в середньому поширила, подекуди, свою продукцію, рівняючи з попереднім кварталом, а, рівняючи з першим кварталом р. 1922/23, її продукція знизилася всього на 2%. Ціла добича досягла в жовтні 1.533 т. пуд., в листопаді 521 т. п. і в грудні 242 т. п. Усього ж 2.296 т. пуд. проти 2.155 т. попереднього кварталу і 2.339 т. пуд. за 1 квартал р. 1922/23. Зниження добичі солі викликане утрудненнями по лінії збуту й зараз захожуються навколо поширення його. Знижено ціни й нормірується їх для округових міст, знижено акциз і залізничні тарифи і поліпшується торговий апарат.

Окрім Бахмуту, в 1 кварталі р. 1923/24 здобуто ще виварочним способом 355 т. пуд. солі Слов'янською групою заводів.

4. ПІВДЕНСТАЛЬ.

Загальну продукцію Південсталі в 1 кварталі р. 1923/24 видно з такої таблиці (в мілн. пуд.).

Продукція	М і с я ц і					
	Жовтень	Листопад	Грудень	Жовтень — грудень р. 1923	Листопад — вересень р. 1923	Жовтень — грудень р. 1923
Добича вугілля	7,5	8,4	7,8	23,8	15,3	12,7
Вижиг. коксу	1,5	1,5	1,5	4,5	3,4	1,3
Виплавка чавуну	1,1	1,4	1,4	3,9	2,7	1,5
Мартен	1,7	1,9	1,5	5,1	4,4	1,5
Прокатка	1,0	1,1	0,9	3,0	3,2	1,4
Метал. вироби	0,5	0,5	0,5	1,5	0,9	0,2
Загальна вартість прод. в до- військ. цінах в мілн. карб. .	5,8	6,2	5,5	17,5	14,8	5,7

Завдяки значному збільшенню чавунової продукції, що за останні місяці кілька-разово підвищилася, вдалося цілком ліквідувати чавуновий голод, що його так гостро відчували наприкінці минулого господарчого року. Тепер завдання полягає в розширенні збуту як серед планових, так і серед непланових споживачів. В зв'язку з цим Південсталь значно знизила ціни на свою продукцію. Південсталь гостро також відчуває фінансові утруднення.

5. ПІВДЕННИЙ МАШТРЕСТ (ЮМТ).

Загальна вартість продукції Юмт'у досягає, беручи довійські ціни — в жовтні 1372 тис. карб., в листопаді 1.243 тис. карб., в грудні, за неповними відомостями 1.441 тис. карб. Усього ж 4.026 тис. довійськ. карб. проти 3.267 тис. карб. за попередню чверть і 1.811 тис. карб. за п'яту чверть 1922/23 р. За відчитний квартал вироблено 452 т. пуд. мартен. металу, 449 т. пуд. прокатки, 43 тис. пуд. сталювого лиття і 18 тис. пуд. чавунового лиття. Виготовлено також 14 паротягів, 5 парових танків і капітально одремонтвано 46; виготовлено 29 вагонів-цистерн, 18 машин; 13 ланкаширських котлів і т. и.

Для Юмт'у найважчим місяцем був жовтень. В грудні загальне його становище покращало.

Рівняючи з іншими галузями промисловости, ціни Юмт'у на 1 січня навіть підвищуються. Загальний індекс досягає на 1/I 1924 (в черв. карб.) 1,65, замість 1,45 на 1/X і на 1/XI і 1/XII р. 1923.

6. СІЛЬМАШТРЕСТ.

Загальна вартість продукції Сільмаштресту складала в довійських карбованцях в жовтні 945 тис. карб., в листопаді 838 тис. карб., в грудні 768 тис. карб. Всього ж за квартал 2.451 тис. карб. проти 2.685 тис. карб. за попередній квартал і 1.891 тис. карб. за перший квартал р. 1922/23. Вироблено за відчитний час 5156 плугів, 1.862 букери, 1.7797 борін, 1.497 сіялок і т. д.

Сільмаштрест більше од інших трестів постраждав од «ножиць» і кризи збуту, завдяки чому запаси с.-г. машин на складах значно збільшилися. Зараз заходилися, однак, до наближення с.-г. машин до села (останніми часами, в зв'язку з великим підвищенням цін на с.-г. продукти, продажні ціни в червінцях збільшені, рівняючи з довійськовими на 20%). Машини продаються в кредит до 5 років. Усе це має значно збільшити продукційність Сільмаштресту. Зрозуміло, що за сучасної низької покупної сили червінця (як і золота) Сільмаштрест дає збитки.

За вічитний період провадилася дальша концентрація продукції — працює замість 9-ти 7 заводів.

7. ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Для цукрової промисловості відчитний квартал був сезонним. Завдяки сприятливим кліматичним умовам, врожай цукрового буряку був досить задовольняючий, цукровість же буряка була в зв'язку з сухою годиною вище звичайної.

Основні відомості про працю державної цукрової промисловості (без орендованих цукроварень) в минулому кварталі подані в оцій таблиці:

В і д о м о с т і	Р о к и		
	22/23	23/24	Збільшення в 23/24 в %
Засіяно буряком тис. десятин	126,9	183,6	+ 45
Зібрано тис. десятин	120,0	180,3	+ 49
Зібрано буряку в тисячах берковців	7.663	11.384	+ 49
Працювало заводів	87	90	+ 3
Перероблено буряків у тисячах берк.	6.914	10.666	+ 54
Здобуто білого цукру в тисячах пудів	10.032	16.762	+ 67

Отже виходить, що в сьогорічній цукровій кампанії виробництво білого цукру було на $\frac{2}{3}$ більше, ніж в минулому році. Вихід цукру з одного берковця складав у цьому році 63 ф. замість 59 ф. минулому році. Разом з тим покращали й усі умови виробництва. Знизився видаток палива з 74,5 фунти на берковець до 60,0, або ж мало не на 20% (довійський видаток складав 42,0). Підвищилася продукційність праці з 78% довійського часу в минулому році до 93% і т. д.

Регулюючі органи звернули також увагу на подешевлення цукру, як основного продукту харчування широків мас населення.

Зменшено акциз, залізничний тариф і зовсім скасовано додатковий акциз на рафинад. Ціна на цукор-пісок без акцизу знизилася з 6 карб. 10 к. пуд (на 1/х 23) до 4 карб. 95 коп.

8. ІНШІ ГАЛУЗІ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.

Не зупиняючися докладно на праці інших українських трестів, ми обмежимося де-якими загальними відомостями.

Вартість продукції цих трестів подано в оцій таблиці:

ТРЕСТИ	Відчитний квартал у % до кварталів					
	Жовтень-грудень 1923/24 р.	Липень-вересень 1922/23 р.	Жовтень-грудень 1922/23 р.	Липень-вересень 1923	Жовтень-грудень 1922	
Електротрест	614	454	665	135	92	
Спириттрест	622	—	68	—	915	
Велика оліяна промисловість	835	358	540	233	150	
Тютюнова »	1.420	7.393	1.707	102	83	
Махорочна »	1.025	748	1.334	139	75	
Хемвугіль	3.082	2.438	1.508	126,7	204,4	
Коксобензол	512	459	136	111,6	404,3	
Папітрест	356	268	177	132,8	201,1	
Шкло, порцелян-фаянс	563	462	186	122	308,0	
Донбас силікат	394	—	—	—	—	
Текстильтрест	4.150	3.833	1.633	107,3	254,1	
Укршкітрест	2.788	3.073	2.206	90,7	126,4	
Таганрозький шкіркомбінат	776	596	5.831	130,2	133,1	

Таким чином більшість трестів легкої промисловості збільшила (а де-які значно збільшили свою продукцію). Ціни на їхню продукцію знижені, особливо чи ж на тютюн та махорку. Перешкоди в справі збуту значно зменшилися в грудні. На початку р. 1924 криза поступово виживається.

9. ЗАГАЛЬНА ВАРТІСТЬ ПРОДУКЦІЇ ДЕРЖПРОМИСЛОВОСТІ.

Для характеристики впливу кризи на продукцію нашої держпромисловості наведемо ще сумарну таблицю вартості продукції держпромисловості в тис. карб. за довійськовими цінами:

Важка пром.	Жовтень Листопад Грудень			За весь	Зріст по місяцях у %		
				квартал	Жовтень	Листопад	Грудень
1921 р.	5.968	7.973	9.254	23.195	100	133	155
1922 »	4.673	6.118	7.973	19.764	100	132	171
1923 »	13.649	14.079	13.089	40.817	100	103	96
Легка пром. без цукру							
1921 р.	2.821	2.860	2.963	8.644	100	101	105
1922 »	3.754	2.697	4.205	11.656	100	99	112
1923 »	5.630	5.317	4.940	15.887	100	94	88

Загальна вартість продукції держпромисловості без цукрової складала за перший квартал р. 1923/24 56.704 тис. карб. за довійськовими цінами, проти, 31.420 тис. карб. за 1 кв. 1922/23 р. і 31.839 за 1 кв. 21/22 р. Збільшення, рівняючи з минулими роками, досягає близько 80%. Воно припадає, головним чином, на важку промисловість, де значно збільшилася продукція вугілля та металів.

Вплив кризи позначився, як видно, в зупинці помісячного зростання і в деякому скороченні в грудні. У зв'язку з тим, що в грудні криза, з-за зниження ціни, почала зникати, треба сподіватися нового загального зростання продукції протягом найближчих місяців.

10. ЗБУТ ПРОДУКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.

Збут українських трестів у мілн. червоних карб. дано в такій таблиці:
1923 р.

Г Р У П И	Жовтень	Листопад	Грудень	Усього за квартал	Липень вересень 1923 р.	Жовтень грудень 1922 р.
Важка пром.	14,6	13,5	12,1	40,2	46,4	15,0
Легка інд. без шкіртреступорцелянфаяншкляпапітр. і спиртотресту	3,3	3,7	4,8	11,9	15,4	7,2
Усього	18,0	17,2	16,9	52,1	61,8	22,4

Зменшення вартості збуту важкої промисловості в грудні пояснюється, між иншим, і зниженням цін.

11. ЦІНИ Й «НОЖИЦІ»

Загальне зниження цін характеризується змінами проміндексів в черв. карб. за курсом вільної біржі.

І Н Д Е К С И:	1/X	1/XI	1/XII	1/I 24 р.
Загальнопром. індекс УСРР в черв. карб. . . .	2,86	2,44	2,17	1,92
у 0/0 0/0	100	85	75	70
Загальнопром. індекс ССРР в черв. карб. . . .	2,44	2,14	2,03	1,90
у 0/0 0/0	100	87	83	68
Загальнотовар. індекс ССРР в черв. карб. . . .	1,36	1,20	1,21	1,15
в 0/0 0/0	100	88	89	85
Бюджетовий індекс Харк. в черв. карб.	1,53	1,42	1,67	1,63
в 0/0 0/0	100	92	109	1,07